

Renta z art. 446 § 2 k.c.

1. Zagadnienia ogólne

W art. 446 k.c.¹ zostały uregulowane roszczenia, z jakimi określone podmioty mogą występować wówczas, gdy wskutek uszkodzenia ciała lub wywołania rozstroju zdrowia, będącego wynikiem zdarzenia, z którym wiąże się odpowiedzialność delikto- wa określonego podmiotu, nastąpiła śmierć poszkodowanego. Roszczenia te obejmują zwrot kosztów leczenia i pogrzebu temu, kto je poniósł (art. 446 § 1 k.c.), rentę obligat- oryjną (art. 446 § 2 zd. 1 k.c.), rentę fakultatywną² (art. 446 § 2 zd. 2 k.c.), stosowne odszkodowanie dla najbliższych członków rodziny zmarłego, jeżeli wskutek jego śmierci nastąpiło znaczne pogorszenie ich sytuacji życiowej (art. 446 § 3 k.c.) oraz zadość- uczynienie pieniężne dla najbliższych członków rodziny zmarłego z tytułu doznanej przez nich krzywdy (art. 446 § 4 k.c.). Przedmiot niniejszych rozważań stanowić będzie renta z art. 446 § 2 k.c. Zgodnie z art. 446 § 2 k.c. „Osoba, względem której ciążył na zmarłym ustawowy obowiązek alimentacyjny, może żądać od zobowiązanego do napra- wienia szkody renty obliczonej stosownie do potrzeb poszkodowanego oraz do możli- wości zarobkowych i majątkowych zmarłego przez czas prawdopodobnego trwania obowiązku alimentacyjnego. Takiej samej renty mogą żądać inne osoby bliskie, którym zmarły dobrowolnie i stale dostarczał środków utrzymania, jeżeli z okoliczności wynika, że wymagają tego zasady współżycia społecznego”.

W myśl przytoczonej regulacji możliwość wystąpienia z żądaniem renty została uzależniona od tego, czy dana osoba należała do kręgu podmiotów uprawnionych ustawo- wo do alimentacji ze strony zmarłego (renta obligatoryjna), czy też jest ona inną osobą bliską, której zmarły dobrowolnie i stale dostarczał środków utrzymania, jeżeli z okolicz- ności wynika, że wymagają tego zasady współżycia społecznego (renta fakultatywna). W związku z powyższym w dawniejszej literaturze rencie przypisywano charakter alimen-

¹ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny, t.j. Dz. U. z 2016 r., poz. 380; dalej k.c.

² Terminologia „renta obligatoryjna” i „renta fakultatywna” jest powszechnie przyjmowana w literatu- rze prawa cywilnego – zob. np. Z. Radwański, A. Olejniczak, *Zobowiązania – część ogólna*, Warszawa 2006, s. 253; A. Śmieja, [w:] A. Olejniczak (red.), *System Prawa Prywatnego, t. 6, Prawo zobowiązań – część ogólna*, Warszawa 2009, s. 726 i n.

tacyjny. Obecnie dominuje stanowisko opowiadające się za odszkodowawczym charakterem renty³ – wskazuje się, że głównym celem art. 446 k.c. jest naprawienie szkody, choć nie kwestionuje się tego, że renta pozwala zapewnić uprawnionemu środki utrzymania⁴. Zmierza ona do wyrównania uszczerbku o charakterze majątkowym, a osoby legitymowane czynnie określa się powszechnie mianem poszkodowanych pośrednio, wskazując, że „doznana przez nie szkoda [...] wiąże się ściśle ze śmiercią poszkodowanego, choć nie musi ona [...] stanowić normalnego następstwa tej śmierci”⁵, że są to osoby, przeciwko którym nie było skierowane działanie sprawcze i których uszczerbek nie stanowi normalnego następstwa zdarzenia, z którym jest związana odpowiedzialność⁶. Śmierć poszkodowanego, będąca skutkiem uszkodzenia ciała lub wywołania rozstroju zdrowia może nastąpić niezwłocznie bądź po pewnym czasie⁷. Musi ona stanowić następstwo zdarzenia, z którym jest związana odpowiedzialność deliktowa określonego podmiotu. Do skutecznego dochodzenia roszczenia przez uprawnionego do renty niezbędne jest więc wykazanie przez niego spełnienia przesłanek powstania tej odpowiedzialności, a także przesłanek z art. 446 k.c. W związku z mnogością potencjalnych podstaw odpowiedzialności deliktowej niemożliwe jest wskazanie z góry, kto będzie podmiotem zobowiązany do zaspokojenia roszczeń z art. 446 k.c.⁸ Roszczeń z art. 446 k.c. można dochodzić tylko w ramach odpowiedzialności deliktowej⁹. Dotyczą ich wszystkie zasady związane z odpowiedzialnością deliktową. Przyjmuje się, że przyczynienie się zmarłego do wystąpienia zdarzenia, które spowodowało jego śmierć, jest brane pod uwagę przy określaniu wysokości renty

³ S. Garlicki, *Odpowiedzialność cywilna za nieszczęśliwe wypadki*, Warszawa 1971, s. 424; Z. Maśłowski, [w:] J. Ignatowicz (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz, tom 2, Księga trzecia – Zobowiązania*, Warszawa 1972, s. 1111; A. Szpunar, *Roszczenia z powodu śmierci osoby bliskiej*, „Nowe Prawo” 1965, nr 3, s. 241; *idem*, *Odszkodowanie za szkodę majątkową. Szkoda na mieniu i osobie*, Bydgoszcz 1998, s. 166; *idem*, *Wynagrodzenie szkody wynikłej wskutek śmierci osoby bliskiej*, Bydgoszcz 2000, s. 65 i n.; Z. Radwański, A. Olejniczak, *op. cit.*, s. 253; W. Czachórski, [w:] Z. Radwański (red.), *System prawa cywilnego, t. III, cz. I, Prawo zobowiązań – Część ogólna*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981, s. 673; A. Cisek, [w:] E. Gniewek (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz*, Warszawa 2008, s. 799; A. Śmieja, *op. cit.*, s. 727; P. Sobolewski, [w:] K. Osajda (red.), *Kodeks cywilny, Komentarz, t. II, Zobowiązania*, Warszawa 2013, s. 695; M. Wałachowska, *Wynagrodzenie szkód deliktowych doznanych przez pośrednio poszkodowanych*, Warszawa 2014, s. 189; A. Olejniczak, [w:] A. Kidyba (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz, Tom III, Zobowiązania – część ogólna*, LEX 2014. Wyrok SN z dnia 20 stycznia 2004 r., II CK 360/02, LEX nr 173557; wyrok SN z dnia 21 listopada 1995 r., III CRN 46/95, „Prokuratura i Prawo” – dodatek 1996, nr 5, s. 16; wyrok SN z dnia 11 lutego 2005 r., III CK 318/04, LEX nr 319577; wyrok SN z dnia 16 maja 2008 r., III CSK 386/07, LEX nr 442529.

⁴ A. Szpunar, *Roszczenia z powodu...*, s. 241.

⁵ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 722.

⁶ M. Safjan, [w:] K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks cywilny, Tom I, Komentarz do artykułów 1–449¹¹*, Warszawa 2005, s. 1292.

⁷ *Ibidem*; A. Cisek, *op. cit.*, s. 799.

⁸ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 723.

⁹ A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 168; A. Olejniczak, *op. cit.* Zob. też: M. Safjan, *op. cit.*, s. 1293.

(art. 362 k.c.)¹⁰. Na wysokość renty może wpłynąć także przyczynienie się do powstania lub zwiększenia szkody podmiotu uprawnionego do renty.

Jak już zasygnalizowano, wskazuje się, że szkoda poniesiona przez osoby, wobec których ciążył na zmarłym ustawowy obowiązek alimentacyjny, a także przez inne osoby bliskie, którym zmarły dobrowolnie i stale dostarczał środków utrzymania, nie musi stanowić normalnego następstwa jego śmierci¹¹. Zdaniem A. Śmieja, art. 446 k.c. wyraża najbardziej złożoną pod względem kausalnym konstrukcję w obrębie odpowiedzialności deliktowej, czy może nawet odpowiedzialności odszkodowawczej generalnie, ze względu na trzykrotną rolę związku przyczynowego. Związek o charakterze adekwatnym zachodzi między zdarzeniem szkodzącym a uszkodzeniem ciała lub rozstrojem zdrowia, następnie między tym skutkiem a śmiercią poszkodowanego. Relacja zachodząca między śmiercią poszkodowanego a szkodą doznaną przez osoby dla niego najbliższe ujmowana jest natomiast w kategorii związku *conditio sine qua non*¹².

Różnie jest oceniana kwestia, czy roszczenia oparte na art. 446 k.c. są uzasadnione wówczas, gdy podmiot odpowiedzialny za szkodę spełnił zmarłemu przed jego śmiercią świadczenie odszkodowawcze, zmierzające do naprawienia poniesionego przez niego uszczerbku, a następnie poszkodowany zmarł na skutek tego samego zdarzenia, które zrodziło odpowiedzialność odszkodowawczą. W doktrynie dominuje pogląd opowiadający się za dopuszczalnością roszczeń z art. 446 k.c. w takim przypadku¹³, co uzasadnia się tym, że każde z tych roszczeń przysługuje innemu podmiotowi, a doznane przez nie szkody nie są tożsame¹⁴. W orzecznictwie wyrażane jest natomiast stanowisko odmienne¹⁵.

Uprawnienia osób, o których mowa w art. 446 k.c. mają charakter samodzielny – powstają na rzecz osób wymienionych w przepisie, o którym mowa. Przy ocenie zasadności roszczeń opartych na art. 446 k.c. nie ma znaczenia, czy uprawniony do renty należy do kręgu spadkobierców zmarłego i czy odrzucił spadek¹⁶.

Prawo do renty gaśnie wraz ze śmiercią uprawnionego i nie wchodzi w skład spadku po nim, jest bowiem ściśle związane z osobą uprawnionego (art. 922 § 2 k.c.)¹⁷.

¹⁰ A. Szpunar, *Roszczenia z powodu...*, s. 242; *idem*, *Odszkodowanie...*, s. 167; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 73; G. Bieniek, [w:] G. Bieniek (red.), *Komentarz do kodeksu cywilnego, Księga trzecia, Zobowiązania, t. 1*, Warszawa 2006, wyd. 6, s. 482; M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 60 oraz s. 123 i n. oraz podane tam orzecznictwo.

¹¹ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 722. Zob. też: M. Safjan, *op. cit.*, s. 1292.

¹² A. Śmieja, *op. cit.*, s. 722.

¹³ A. Szpunar, *Glosa do orzeczenia Sądu Najwyższego z dnia 17 kwietnia 1962 r. 4 CR 21/62*, OSP 1963, nr 3, poz. 67, s. 160 i n.; S. Garlicki, *Glosa do wyroku z dnia 02 grudnia 1966 r. (II PR 479/66)*, „Nowe Prawo” 1968, nr 6, s. 1029; M. Safjan, *op. cit.*, s. 1293; A. Śmieja, *op. cit.*, s. 724; M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 132.

¹⁴ S. Garlicki, *Glosa do wyroku z dnia 02 grudnia 1966 r. (II PR 479/66)*, s. 1029; A. Śmieja, *op. cit.*, s. 724. Podobnie: A. Szpunar, *Glosa do orzeczenia Sądu Najwyższego z dnia 17 kwietnia 1962 r. 4 CR 21/62*, s. 160 i n.

¹⁵ Wyrok SN z dnia 2 grudnia 1966 r., II PR 479/66, „Nowe Prawo” 1968, nr 6, s. 1027 i n.

¹⁶ A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 166; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 68 i n.

¹⁷ M. Safjan, *op. cit.*, s. 1297; P. Sobolewski, *op. cit.*, s. 695; A. Śmieja, *op. cit.*, s. 738; A. Olejniczak, *op. cit.*; wyrok SN z dnia 31 października 1966 r., II CR 361/66, LEX nr 6065; wyrok SN z dnia 28 grudnia

Dziedziczne są natomiast wymagalne roszczenia o zapłatę poszczególnych rat rentowych, które nie zostały zaspokojone do momentu otwarcia spadku¹⁸.

2. Renta obligatoryjna

2.1. Uwagi wstępne

Renta na rzecz osoby, wobec której zmarły, o którym mowa w art. 446 § 2 zd. 1 k.c., był obciążony ustawowym obowiązkiem alimentacyjnym, nazywana jest rentą obligatoryjną.

W przypadku gdy osób, które były ustawowo uprawnione do alimentacji przez zmarłego jest więcej niż jedna, każdej z nich w razie spełnienia przesłanek przysługuje samodzielne roszczenie. Zarówno w nauce, jak i w judykaturze utrwalony jest pogląd o niedopuszczalności przyznania renty łącznej na rzecz kilku poszkodowanych¹⁹.

Uzależnienie prawa do renty od istnienia ustawowego obowiązku alimentacyjnego powoduje konieczność uwzględnienia regulacji wynikających z kodeksu rodzinnego i opiekuńczego²⁰ (poszczególne kategorie podmiotów ustawowo uprawnionych do alimentacji zostaną wskazane poniżej). Niezbędne jest wykazanie – oprócz przesłanek odpowiedzialności deliktowej „w ogólności”²¹ – że wobec ubiegającego się o rentę w chwili śmierci zmarłego zostały spełnione przesłanki ustawowego obowiązku alimentacyjnego ciążącego na zmarłym (chodzi przy tym nie o jedynie potencjalne uprawnienie do żądania alimentów, ale o sytuację, w której zostały już spełnione ustawowe przesłanki aktualizujące obowiązek świadczenia²²), bez znaczenia jest natomiast to, czy zmarły się z niego wywiązywał²³. Na podkreślenie zasługuje, że na gruncie art. 162 § 2 k.z.²⁴ wymagane było nie tylko to, aby zmarły był zobowiązany z mocy ustawy do utrzymywania danej osoby, ale także aby rzeczywiście daną osobę utrzymywał. Wskazuje się, że pozbawiony znaczenia jest fakt istnienia osób zobowiązanych ustawowo do alimentacji w dalszej kolejności niż zmarły, czy ich faktyczna zdolność do dostar-

1966 r., I PR 536/66, OSNC 1967, nr 6, poz. 115.

¹⁸ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 738; M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 190; A. Olejniczak, *op. cit.*

¹⁹ Z. Masłowski, *op. cit.*, s. 1115; A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 170; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 88; A. Cisek, *op. cit.*, s. 800; A. Śmieja, *op. cit.*, s. 726; P. Sobolewski, *op. cit.*, s. 695; wyrok SN z dnia 18 stycznia 1961 r., IV CR 883/60, OSNC 1962, nr 1, poz. 31.

²⁰ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, t.j. Dz. U. z 2015 r., poz. 2082; dalej k.r.o.

²¹ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 726.

²² A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 87 i n.; A. Cisek, *op. cit.*, s. 799 i n.; A. Olejniczak, *op. cit.*

²³ W. Czachórski, *op. cit.*, s. 673; A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 170; Z. Radwański, A. Olejniczak, *op. cit.*, s. 252 i n.; M. Safjan, *op. cit.*, s. 1294; G. Bieniek, *op. cit.*, s. 482; A. Śmieja, *op. cit.*, s. 726; G. Karaszewski, [w:] J. Ciszewski (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz*, Warszawa 2014, s. 762; M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 192; A. Olejniczak, *op. cit.*

²⁴ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. Kodeks zobowiązań, Dz. U. Nr 82, poz. 598 z późn. zm.; dalej k.z.

czenia bez większych trudności osobie uprawnionej środków utrzymania²⁵. Kolejność obowiązku alimentacyjnego została uregulowana przez ustawodawcę w przepisach kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, a w zakresie tam nieuregulowanym wnioski w tej kwestii wprowadza doktryna²⁶.

Do ogólnych przesłanek powstania obowiązku alimentacyjnego zalicza się pozostawanie w niedostatku (art. 133 § 2 k.r.o.)²⁷. Niedostatek jednak bywa również traktowany nie jako samodzielna przesłanka roszczenia o wykonanie obowiązku alimentacyjnego, lecz jako kryterium służące do doprecyzowania przesłanki stanu usprawiedliwionych potrzeb²⁸. Zgodnie z art. 135 § 1 k.r.o. „zakres świadczeń alimentacyjnych zależy od usprawiedliwionych potrzeb uprawnionego oraz od zarobkowych i majątkowych możliwości zobowiązanego”, uznawanych za kolejne konieczne przesłanki alimentacyjne²⁹. Zdaniem J. Strzebinczyka, skoro w każdym przypadku obowiązku alimentacyjnego, bez względu na to, czy jego podstawę stanowi niedostatek uprawnionego, ustawodawca przewiduje konieczność zaspokojenia usprawiedliwionych potrzeb uprawnionego, to kryterium tego nie można rozumieć identycznie – jeżeli powstanie obowiązku alimentacyjnego zależy od istnienia niedostatku, usprawiedliwione są te potrzeby, których zaspokojenie pozwoli wyeliminować ten stan; w przypadku obowiązku, o którym mowa w art. 133 k.r.o., usprawiedliwione są te potrzeby, których zaspokojenie pozwoli dziecku na osiągnięcie równej stopy życiowej z rodzicami, a potrzeba usprawiedliwiona na gruncie art. 60 § 2 k.r.o. w zw. z art. 21 k.r.o. ogranicza się do wyrównania uszczerbku poniesionego przez małżonka niewinnego³⁰. J. Strzebinczyk podkreśla bowiem, że od przesłanki niedostatku ustawodawca uczynił wyraźnie dwa wyjątki – w art. 133 § 1 i w art. 60 § 2 k.r.o., choć *ratio legis* jest zupełnie inne³¹. M. Andrzejewski wskazuje, że mimo iż zgodnie z art. 133 § 2 k.r.o. niedostatek jest przesłanką powstania obowiązku alimentacyjnego we wszystkich innych przypadkach, niż określony w art. 133 § 1 k.r.o., to nie jest on przesłanką powstania obowiązku alimentacyjnego również we wszystkich przypadkach, w których uprawniony ma prawo zaspokajania swych potrzeb na równej stopie życiowej co dłużnik,

²⁵ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 726. Podobnie: M. Safjan, *op. cit.*, s. 1294; G. Bieniek, *op. cit.*, s. 483. Zob. też: W. Czachórski, *op. cit.*, s. 676; wyrok SN z dnia 20 stycznia 2004 r., II CK 360/02.

²⁶ Zob. np.: T. Smyczyński, [w:] T. Smyczyński (red.), *System Prawa Prywatnego, t. 12, Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Warszawa 2003, s. 695 i n.; J. Strzebinczyk, *Prawo rodzinne*, Warszawa 2013, s. 347 i n.

²⁷ Tak: T. Domińczyk ([w:] K. Piasecki (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Komentarz*, Warszawa 2009, s. 972), będący jednym z autorów uznających niedostatek za przesłankę obowiązku alimentacyjnego – *op. cit.*, s. 971 i n. Zob. też: T. Smyczyński, *op. cit.*, s. 686 i n.

²⁸ T. Smyczyński, *op. cit.*, s. 698.

²⁹ Zob. szerzej np. *ibidem*, s. 698 i n.; J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 355 i n.

³⁰ J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 355.

³¹ *Ibidem*, s. 353 i n.

czyli – jak podaje ów autor – wówczas, gdy podstawą obowiązku są: art. 27, art. 60 § 2, art. 61⁴, art. 21 w zw. z art. 60 § 2, art. 141 i z reguły art. 144 k.r.o.³²

Przyjmuje się, że niedostatek zachodzi wówczas, gdy dana osoba nie może samodzielnie w pełni zaspokoić swoich usprawiedliwionych³³ (według propozycji terminologicznej J. Strzebinczyka: niezbędnych³⁴) potrzeb. Nawet przy ich zawężeniu wyłącznie do potrzeb elementarnych, uwzględnieniu podlegają zarówno potrzeby materialne, jak i duchowe³⁵. Podkreśla się przy tym konieczność oceny potrzeb stosownie do wieku i uzdolnień uprawnionego – tak by zapewnić mu prawidłowy rozwój fizyczny i duchowy³⁶. Pojęcie niedostatku ma charakter zwrotu niedookreślonego i w każdym przypadku rozstrzygnięcie, czy dana osoba się w nim znajduje, musi nastąpić stosownie do konkretnych okoliczności.

W sytuacji częściowej zdolności do zaspokajania własnych potrzeb przez uprawnionego, rozmiar świadczeń alimentacyjnych ulega odpowiedniemu zmniejszeniu. Sąd Najwyższy wskazał, że zaspokojenie potrzeb danej osoby powinno nastąpić przede wszystkim z jej własnych środków, więc za znajdujące się w niedostatku można uznać osoby, które nie mogą zaspokoić usprawiedliwionych potrzeb własnymi siłami, z własnych środków³⁷. Podkreśla się przy tym, że należy uwzględniać potencjalne możliwości zarobkowe danej osoby³⁸. M. Andrzejewski za usprawiedliwione uznaje takie niezaspokojone potrzeby, których dana osoba nie potrafi zaspokoić, mimo podejmowania w tym zakresie starań³⁹. Jako przykłady uwzględnianych dochodów wymienia się dochody z pracy najemnej, działalności zarobkowej prowadzonej na własny rachunek, ze świadczeń z tytułu ubezpieczenia i zaopatrzenia społecznego, rentę o charakterze cywilnoprawnym (np. z art. 444, 446, 903–907 k.c.), należności wynikające z umowy dożywocia, dochody z użytkowania, z lokaty kapitału, czy dochody z nieruchomości⁴⁰.

³² M. Andrzejewski, [w:] H. Dolecki, T. Sokołowski (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, Warszawa 2013, s. 908 i n.

³³ Z. Masłowski, *op. cit.*, s. 1114; A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 87 i 109; J. Pietrzykowski, [w:] J. Pietrzykowski (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy z komentarzem*, Warszawa 1993, s. 632; M. Andrzejewski, *op. cit.*, s. 908; orzeczenie SN z dnia 29 września 1958 r., II CR 817/57, OSPIKA 1959, nr 10, poz. 294; wyrok SN z dnia 20 stycznia 2004 r., II CK 360/02.

³⁴ J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 353. Zdaniem tego autora określenie „niezbędne potrzeby” jest właściwsze, gdyż do kryterium „usprawiedliwionych potrzeb” ustawodawca odwołuje się oddzielnie.

³⁵ T. Smoczyński, *Alimentacja członków rodziny w świetle systemu zabezpieczenia społecznego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989, s. 19; *idem*, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 699; uchwała SN z dnia 16 grudnia 1987 r., III CZP 91/86, OSNC 1988, nr 4, poz. 42.

³⁶ T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 927.

³⁷ Uchwała SN z dnia 16 grudnia 1987 r., III CZP 91/86.

³⁸ J. Gwiazdomorski, [w:] J.St. Piątowski (red.), *System prawa rodzinnego i opiekuńczego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, s. 1018; S. Szer, *Prawo rodzinne*, Warszawa 1966, s. 313 i n.

³⁹ M. Andrzejewski, *op. cit.*, s. 911.

⁴⁰ T. Smoczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 699 i n.

Zdarza się, że uprawniony posiada składniki majątkowe, które – mimo iż nie przynoszą dochodu – mogłyby zostać korzystnie zbyte, co pozwoliłyby na wyeliminowanie niedostatku na dłuższy czas. Przyjmuje się, że nie jest wówczas uzasadnione występowanie z roszczeniem alimentacyjnym, skoro taka osoba jest w stanie utrzymać się samodzielnie, chociaż nie można od niej wymagać zbycia składników majątkowych mających dla niej szczególne znaczenie, takich jak pamiątki rodzinne, zabytki, przedmioty kultu, ani też rzeczy pozwalających na bezpośrednie zaspokojenie tych potrzeb uprawnionego, których pokrycia następnie musiałby domagać się od zobowiązanego, jak niezbędny sprzęt gospodarstwa domowego, czy zapasy spożywcze⁴¹. Wskazuje się, że powinność czerpania środków utrzymania również z substancji majątku nie zachodzi, gdy zarówno jego rodzaj i wartość, jak też okres przypuszczalnego zaspokojenia w ten sposób potrzeb uprawnionego świadczyłby o nietrafności takiego rozstrzygnięcia⁴². T. Smyczyński postuluje uwzględnianie rodzaju i ilości przedmiotów, przewidywanego dochodu z ich sprzedaży oraz stopnia bliskości stosunku rodzinnego między stronami⁴³.

Powstanie i zakres obowiązku alimentacyjnego zależy zarówno od usprawiedliwionych potrzeb uprawnionego, jak i od zarobkowych i majątkowych możliwości zobowiązanego (art. 135 § 1 k.r.o.). Wskazuje się, że chodzi tu także o niewykorzystane możliwości zarobkowe i majątkowe zobowiązanego⁴⁴. Postuluje się, by na potrzeby ustalania świadczeń alimentacyjnych przyjmować pewien stały poziom możliwości płatniczych zobowiązanego, określane przez obliczenie średniej na podstawie dłuższych – np. rocznych – okresów⁴⁵. W razie brania pod uwagę dochodów z posiadanego majątku nakazuje się – do oceny ich wysokości – uwzględnianie zasad prawidłowej gospodarki⁴⁶. Zdaniem T. Domińczyka, jeżeli zobowiązany dysponuje majątkiem nieprzynoszącym efektów albo przynoszącym efekty dalekie od możliwych z obiektywnych przyczyn (np. wiek, stan zdrowia, czy brak kwalifikacji), to oceniając jego możliwości płatnicze należy uwzględnić ewentualną konieczność zbycia majątku w całości lub części, co nie odnosi się do składników służących do zaspokojenia podstawowych, bieżących potrzeb zobowiązanego i jego rodziny⁴⁷. Według T. Smyczyńskiego dominuje stanowisko, że przy ocenie możliwości majątkowo-zarobkowych ochronie podlega substancja majątku przynosząca zobowiązanemu

⁴¹ T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 978 i n. Zob. też: uchwała SN z dnia 16 grudnia 1987 r., III CZP 91/86; J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 353.

⁴² Zob. T. Smyczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 700 i podana tam literatura.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 982; T. Smyczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 701. Podobnie: J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 356; M. Andrzejewski, *op. cit.*, s. 913.

⁴⁵ T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 982.

⁴⁶ *Ibidem*; T. Smyczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 701.

⁴⁷ T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 982 i n.

środki utrzymania, taka jak warsztat pracy, a nawet dom mieszkalny; dokonując oceny należy uwzględnić okoliczności sprawy. Zdaniem tego autora, trzeba brać pod uwagę rodzaj i ilość przedmiotów, przewidywany dochód z ich sprzedaży, czy bliskość stosunku rodzinnego łączącego strony⁴⁸.

Zgodnie z art. 135 § 3 k.r.o. „świadczenia z pomocy społecznej lub funduszu alimentacyjnego, o którym mowa w ustawie z dnia 7 września 2007 r. o pomocy osobom uprawnionym do alimentów (Dz. U. z 2009 r. Nr 1, poz. 7, z późn. zm.) podlegające zwrotowi przez zobowiązanego do alimentacji oraz świadczenia dla rodziny zastępczej nie wpływają na zakres obowiązku alimentacyjnego”. W komentarzach do przepisu, o którym mowa, wskazuje się, że zaspokojenie z funduszy publicznych bieżących potrzeb wierzycieli alimentacyjnych „nie może wpływać na istnienie i zakres rodzinno-prawnego obowiązku alimentacyjnego, jaki obciąża osoby wskazane w k.r.o. W szczególności nie może doprowadzić do zwolnienia dłużników alimentacyjnych z odpowiedzialności względem wierzycieli, a po przyznaniu wierzycielom wymienionych świadczeń, względem społeczeństwa (podatników)”⁴⁹. Zdaniem J. Strzebinczyka, można przyjąć, że w przypadku art. 135 § 3 k.r.o. – podobnie jak art. 136 k.r.o. – celem ustawodawcy było pominięcie wymienionych świadczeń przy ocenie stopnia możliwości zobowiązanego jako przesłanki alimentacyjnej⁵⁰.

Według art. 136 k.r.o. „jeżeli w ciągu ostatnich trzech lat przed sądowym dochodzeniem świadczeń alimentacyjnych osoba, która była już do tych świadczeń zobowiązana, bez ważnego powodu zrzekła się prawa majątkowego lub w inny sposób dopuściła do jego utraty albo jeżeli zrzekła się zatrudnienia lub zmieniła je na mniej zyskowe, nie uwzględnia się wynikłej stąd zmiany przy ustalaniu zakresu świadczeń alimentacyjnych”.

Zobowiązany ma możliwość uchylecia się od wykonania obowiązku alimentacyjnego względem uprawnionego, jeżeli żądanie alimentów jest sprzeczne z zasadami współżycia społecznego. Ta generalna zasada nie odnosi się do obowiązku rodziców względem ich małoletniego dziecka (art. 144¹ k.r.o.). Natomiast zgodnie z art. 133 § 3 k.r.o. „rodzice mogą uchylić się od świadczeń alimentacyjnych względem dziecka pełnoletniego, jeżeli są one połączone z nadmiernym dla nich uszczerbkiem lub jeżeli dziecko nie dokłada starań w celu uzyskania możliwości samodzielnego utrzymania się”. Zob. też art. 134 k.r.o.

Niekiedy powstanie obowiązku alimentacyjnego jest uzależnione od dodatkowych przesłanek, o czym poniżej.

⁴⁸ T. Smyczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 703. Zob. też: M. Andrzejewski, *op. cit.*, s. 914.

⁴⁹ M. Andrzejewski, *op. cit.*, s. 921 i n.

⁵⁰ J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 356.

2.2. Podmioty uprawnione do alimentacji na mocy ustawy

2.2.1. Obowiązek alimentacyjny między małżonkami

Wątpliwości w literaturze i orzecznictwie wywołuje możliwość przyznania renty obligatoryjnej wdowie czy wdowcowi. Zajęcie stanowiska z tej kwestii jest uzależnione przede wszystkim od rozstrzygnięcia, czy ustawowy obowiązek alimentacyjny obejmuje osoby pozostające w związku z małżeńskim. Zdaniem większości autorów, obowiązek alimentacyjny małżonków względem siebie wynika z art. 27 zd. 1 k.r.o., zgodnie z którym oboje małżonkowie są zobowiązani – każdy według swych sił oraz możliwości zarobkowych i majątkowych – przyczynić się do zaspokajania potrzeb rodziny, którą przez swój związek założyli, a więc także potrzeb współmałżonka⁵¹. Przyjmuje się, że małżonek jest osobą zobowiązaną do alimentacji w pierwszej kolejności (*argumentum a minori ad maius* z art. 130 k.r.o.)⁵². Zwraca się także uwagę na zasadę równej stopy życiowej małżonków⁵³. Zgodnie z art. 27 zd. 2 k.r.o. „zadośćuczynienie temu obowiązkowi może polegać także, w całości lub w części, na osobistych staraniach o wychowanie dzieci i na pracy we wspólnym gospodarstwie domowym”.

Zdarza się, że jeden z małżonków nie pracuje zawodowo, zajmując się wychowaniem dzieci i prowadzeniem domu. A. Śmieja jest zdania, że w takim przypadku obowiązek alimentacyjny małżonka pracującego wobec niepracującego konkretyzuje się, jeżeli za takim podziałem ról przemawiały „dostatecznie racjonalne względy”, niezależnie od tego, czy był on aprobowany przez zmarłego małżonka⁵⁴. Według A. Śmiei, renta powinna obejmować co najmniej czas, dopóki rodzic jest zmuszony do sprawowania osobistej opieki nad dziećmi, przy czym autor ten wskazuje, że okres trwania obowiązku płacenia wówczas renty jest różnie rozumiany w literaturze

⁵¹ A. Szpunar, *Roszczenia z powodu...*, s. 243; *idem*, *Odszkodowanie...*, s. 171; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 95; *idem*, *Renta na rzecz pozostałego przy życiu małżonka*, „Państwo i Prawo” 1972, nr 1, s. 48; *idem*, *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego – Izba Cywilna z dnia 24 sierpnia 1990 r.*, I CR 422/90, OSP 1992, z. 1, poz. 7, s. 14; A. Śmieja, *op. cit.*, s. 726; J. Ignatowicz, *Prawo rodzinne*, Warszawa 2000, s. 347; T. Smoczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 685 i 694; B. Czech, [w:] K. Piasecki (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2009, s. 553; T. Sokołowski, [w:] H. Dolecki, T. Sokołowski (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, Warszawa 2013, s. 103; J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 346; A. Olejniczak, *op. cit.*; wyrok SN z dnia 24 sierpnia 1990 r., I CR 422/90, OSNC 1991, nr 10–12, poz. 124; wyrok SN z dnia 21 listopada 1995 r., III CRN 46/95; wyrok SN z dnia 16 maja 2008 r., III CSK 386/07. O specyficznym charakterze obowiązku z art. 27 k.r.o.: J. Gwiazdomorski, „Alimentacyjny” obowiązek między małżonkami, Warszawa 1970, s. 5 i n., s. 50 i n.; *idem*, [w:] *System prawa rodzinnego i opiekuńczego*, s. 252. Inaczej: wyrok SN z dnia 18 maja 2004 r., IV CK 371/03, LEX nr 174213.

⁵² M. Andrzejewski, *op. cit.*, s. 897; J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 348.

⁵³ Z. Masłowski, *op. cit.*, s. 1115; A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 95; *idem*, *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego – Izba Cywilna z dnia 24 sierpnia 1990 r.*, I CR 422/90, s. 14; M. Sychowicz, [w:] K. Piasecki (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2009, s. 140; B. Czech, *op. cit.*, s. 557; M. Andrzejewski, *op. cit.*, s. 908; T. Sokołowski, *op. cit.*, s. 105.

⁵⁴ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 726.

i orzecznictwie⁵⁵. W doktrynie dominuje stanowisko, że renta należy się co najmniej do momentu usamodzielnienia się dzieci⁵⁶.

W orzecznictwie można prześledzić istotną zmianę stanowiska. W uchwale siedmiu sędziów z dnia 15 grudnia 1951 r., mającej moc zasady prawnej, SN wskazał, że małżonkowi zdolnemu do samodzielnego utrzymania się renta nie przysługuje, poza dwoma przypadkami. Pierwszy wiązał się z uwzględnieniem konieczności sprawowania opieki nad dziećmi i pracy w gospodarstwie domowym, w związku z czym aprobowano przyznanie renty na czas, w którym celowe i konieczne byłoby zajmowanie się dziećmi i gospodarstwem domowym przez wdowę po śmierci męża. Drugi wyjątek dotyczył zapewnienia środków utrzymania przez czas potrzebny do umożliwienia podjęcia pracy przez pozostałego przy życiu małżonka – w związku z czym SN opowiedział się za przyznaniem renty na czas niezbędny do uzyskania lub uzupełnienia kwalifikacji zawodowych przez pozostałego przy życiu małżonka⁵⁷.

W orzeczeniu z dnia 12 czerwca 1963 r. SN odrzucił założenie, polegające na przyjęciu obowiązku podjęcia pracy przez wdowę, gdy tylko możliwe będzie umieszczenie dziecka w żłobku bądź pod opieką innych osób. Sąd Najwyższy uznał, że potrzeba sprawowania osobistej opieki nad dzieckiem zachodzi niewątpliwie w całym okresie, w którym dziecko uczęszcza do szkoły podstawowej⁵⁸. Można także wspomnieć o wyroku z dnia 24 sierpnia 1962 r., w którym SN (nawiązując do obowiązujących ówczesnie przepisów o zaopatrzeniu emerytalnym) uznał, że od wdowy, która wychowuje dziecko do lat ośmiu, nie powinno się wymagać podjęcia pracy zawodowej, zwłaszcza gdy nie wykonywała takiej pracy przed śmiercią męża⁵⁹. W wyroku z dnia 21 stycznia 1969 r. SN natomiast przyjął, że nie można wymagać od wdowy wychowującej większą liczbę dzieci, aby podjęła pracę ze szkodą dla nich w okresie ich studiów, a w każdym czasie do momentu ich usamodzielnienia się. Sąd Najwyższy uznał, że brak jest podstaw do czasowego ograniczania renty, z uwagi na mnogość czynników decydujących o usamodzielnieniu się dzieci⁶⁰. Na tym etapie kształtowania się stanowiska judykatury przyjmowano – jak się wskazuje – że okresem, na który renta powinna zostać przyznana, jest czas istnienia obowiązku utrzymania i wychowania dzieci przez wdowę – nie powinno się wymagać od niej podjęcia pracy zarobkowej⁶¹.

⁵⁵ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 726 i n.

⁵⁶ A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 173; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 101; M. Safjan, *op. cit.*, s. 1295. Zob. też: A. Szpunar, *Glosa do orzeczenia Sądu Najwyższego z dnia 17 kwietnia 1962 r.* 4 CR 21/62, s. 163.

⁵⁷ Uchwała SN (7) z dnia 15 grudnia 1951 r., C 15/51, OSNCK 1953, nr 1, poz. 3. Zob. też: wyrok SN z dnia 28 stycznia 1960 r., IV CR 296/59, OSNPG 1961, nr 7, poz. 29; wyrok SN z dnia 21 stycznia 1969 r., II PR 597/68, OSNC 1970, nr 2, poz. 30.

⁵⁸ Orzeczenie SN z dnia 12 czerwca 1963 r., II PR 34/63, OSPIKA 1964, z. 7–8, poz. 154.

⁵⁹ Wyrok SN z dnia 24 sierpnia 1962 r., II CR 971/61, OSNC 1963, nr 10, poz. 228.

⁶⁰ Wyrok SN z dnia 21 stycznia 1969 r., II PR 597/68.

⁶¹ Zob. A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 100.

Analizując poglądy orzecznictwa w kwestii związku między prawem do renty a wykonywaniem pracy zawodowej przez pozostałego przy życiu małżonka, można wskazać, że w orzeczeniu z dnia 25 grudnia 1958 r. SN zajął stanowisko, iż przy ocenie możliwości podjęcia pracy należy wziąć pod uwagę takie okoliczności, jak stan zdrowia wdowy, czy warunki rynku pracy w miejscu jej zamieszkania⁶². Orzeczenie to dotyczyło wdowy mającej dziecko będące na studiach i utrzymujące się z własnych zarobków. W wyroku z dnia 24 sierpnia 1990 r. Sąd Najwyższy przyjął, że „o istnieniu obowiązku alimentacyjnego między małżonkami pozostającymi we wspólnym pożyciu – jako przesłanki renty odszkodowawczej – nie przesądza okoliczność, czy pozostały przy życiu małżonek pracuje zarobkowo”. W rozważanym przez SN stanie faktycznym powódka pracowała zawodowo i wychowywała syna. Sąd Najwyższy podkreślił, że renta ma charakter odszkodowawczy, a fundusz mający służyć pokryciu potrzeb rodziny jest tworzony z różnych źródeł⁶³. W innym wyroku SN uznał, że obowiązek płacenia renty utrzymuje się tak długo, dopóki wdowa osiągnie takie zdolności zarobkowe, które pozwolą na pełną kompensatę utraconych zarobków zmarłego małżonka. Sąd Najwyższy wskazał, że dalszy postęp w rozbudowywaniu zakresu czasowego renty jest możliwy już tylko przez przełamanie samej zasady reprezentowanej w dotychczasowym orzecznictwie, zgodnie z którą prawo do renty wdowy będącej zdolną do pracy jest uzależnione od istnienia obowiązku wychowania i utrzymania przez nią dzieci. Sąd Najwyższy podkreślił, że podjęcie przez wdowę pracy czy gospodarcze usamodzielnienie się dzieci nie powodują utraty prawa do renty, ale należy je uwzględnić przy ustalaniu wysokości szkody kompensowanej przez rentę⁶⁴.

W doktrynie przyjmuje się możliwość przyznania renty pozostałemu przy życiu małżonkowi również wtedy, gdy pracuje on zarobkowo⁶⁵. Zwraca się przy tym uwagę na założenie przyjęte we wskazanym wyżej wyroku SN z dnia 24 sierpnia 1990 r.⁶⁶ Wskazuje się, że renta może żądać również małżonek, który pracuje zarobkowo, a uzyskiwane środki nie pozwalają na utrzymanie rodziny na tym poziomie, co dotychczas⁶⁷.

Stanowisko doktryny w kwestii prawa do renty małżonka, który nie pracował zawodowo, gdyż zajmował się wychowywaniem dzieci i prowadzeniem gospodarstwa domowego, było już przedmiotem rozważań. W tym miejscu należy przedstawić poglądy przedstawicieli nauki odnośnie do renty w przypadku takiego podziału ról w małżeń-

⁶² Orzeczenie SN z dnia 25 grudnia 1958 r., 1 CZ 324/ 58, NP 1959, nr 10, s. 1259.

⁶³ Wyrok SN z dnia 24 sierpnia 1990 r., I CR 422/90.

⁶⁴ Wyrok SN z dnia 20 grudnia 1990 r., II PR 61/90, LEX nr 14937.

⁶⁵ A. Szpunar, *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego – Izba Cywilna z dnia 24 sierpnia 1990 r.*, I CR 422/90, s. 15; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 100 i n.; M. Safjan, *op. cit.*, s. 1295; A. Cisek, *op. cit.*, s. 800. Zob. też: A. Olejniczak, *op. cit.*

⁶⁶ Zob. np.: A. Cisek, *op. cit.*, s. 800.

⁶⁷ M. Safjan, *op. cit.*, s. 1295. Zob. też: A. Szpunar, *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego – Izba Cywilna z dnia 24 sierpnia 1990 r.*, s. 15; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 103.

stwie, że wyłączny ciężar utrzymania rodziny spoczywał na jednym z małżonków, a drugi z nich (zwykle żona) nie prowadził pracy zawodowej mimo braku dzieci (albo w przypadku, gdy utrzymują się one już samodzielnie).

A. Śmieja wskazuje, że w nowszej literaturze zdaje się dominować stanowisko, zgodnie z którym pozostałemu przy życiu niepracującemu małżonkowi zawsze należy się renta, nawet wówczas, gdy jest zdolny do podjęcia pracy⁶⁸, choć poglądy doktryny słusznie ocenia jako nie do końca jasne. Autor ten uznaje, że kwestia ta jest dyskusyjna, przyznając jednak, że argument o odszkodowawczym charakterze renty przemawia na rzecz przyznania renty niepracującemu owdowiałemu małżonkowi, nawet jeśli jest zdolny do pracy (w szczególności wówczas, gdy zmarły aprobował niewykonywanie pracy zarobkowej przez swojego małżonka)⁶⁹.

Według A. Szpunara wdowa ma co do zasady obowiązek podjęcia pracy zawodowej, która odpowiada jej kwalifikacjom – nie należy jej się pełna renta odszkodowawcza, gdy z nieuzasadnionych powodów nie pracuje, gdyż przyczynia się wówczas do zwiększenia szkody (art. 362 k.c.). Z brzmienia tego przepisu wskazany autor wyprowadza wniosek, że całkowicie bierna postawa wdowy jest niedozwolona, a zasadne jest wymaganie podjęcia działań zmierzających do przeciwdziałania ujemnym następstwom zdarzenia, które spowodowało szkodę. A. Szpunar uważa, że nie odgrywa istotnej roli okoliczność, iż opisywany podział ról był uzgodniony przez małżonków. Autor ten podkreśla, że wdowa nie ma obowiązku podjęcia jakiegokolwiek pracy, będzie więc uprawniona do renty do czasu uzupełnienia kwalifikacji zawodowych w stopniu, który umożliwi jej podjęcie odpowiedniej pracy. Należy jednak uwzględnić, zdaniem A. Szpunara, indywidualne okoliczności sprawy – choroba wdowy, czy jej podeszły wiek uzasadniają uchylenie obowiązku podjęcia pracy. Natomiast osiągnięcie przez nią niskich dochodów spowoduje konieczność przyznania renty na czas, dopóki nie osiągnie ona zdolności zarobkowych umożliwiających pełną kompensatę utraconych zarobków męża⁷⁰. Odmiennie stanowisko w tej kwestii wyraża M. Safjan. Według tego autora, jeżeli taki podział ról został uzgodniony przez małżonków, obowiązek alimentacyjny małżonka pracującego zawodowo wobec małżonka niepracującego wynikał z art. 27 k.r.o.⁷¹ Autor ten krytycznie odnosi się do poglądu A. Szpunara, zgodnie z którym odmowa wykonywania przez wdowę – pozostającą do tej pory na utrzymaniu męża – pracy zarobkowej oznacza przyczynienie się do szkody, które musi zostać wzięte pod uwagę przy określaniu wysokości renty, wskazując

⁶⁸ Tak np. P. Sobolewski, *op. cit.*, s. 695. Zob. też: M. Safjan, *op. cit.*, s. 1294 i n.; A. Cisek, *op. cit.*, s. 800; A. Olejniczak, *op. cit.*

⁶⁹ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 727, przypis nr 1016.

⁷⁰ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 103 i n.; *idem*, *Kilka uwag o przyczynieniu się poszkodowanego do zwiększenia szkody*, „Rejent” 2002, nr 11, s. 18 i n.

⁷¹ M. Safjan, *op. cit.*, s. 1295.

brak możliwości ustalenia, w czym miałyby wyrażać się naruszenie przez pozostałego przy życiu małżonka obiektywnych reguł prawidłowego postępowania. W konsekwencji M. Safjan dochodzi do wniosku, że renta jest wówczas determinowana zakresem istniejącego poprzednio obowiązku alimentacyjnego, który z kolei wynikał z możliwości zarobkowych zmarłego małżonka oraz potrzeb wyznaczonych przyjętym standardem życia⁷². Pogląd A. Szpunara, zgodnie z którym niepodjęcie pracy zarobkowej przez wdowę może zostać uznane za przyczynienie się do zwiększenia szkody za zbyt daleko idący i nienadający się do nadania mu waloru ogólnego, uznaje także M. Wałachowska⁷³.

2.2.2. Obowiązek alimentacyjny między małżonkami rozwiedzionymi, pozostającymi w orzeczonej separacji oraz w razie unieważnienia małżeństwa

Przy ocenie roszczenia o rentę byłego małżonka, gdy małżeństwo uległo rozwiązaniu przez rozwód, decydujące znaczenie ma art. 60 k.r.o. Jest w nim mowa o małżonkach rozwiedzionych, jednak na podstawie art. 61⁴ § 4 k.r.o. przepisy art. 60 k.r.o. z wyjątkiem § 3 stosuje się odpowiednio do obowiązku dostarczania środków utrzymania przez jednego z małżonków pozostających w separacji drugiemu. Regulacja z art. 60 k.r.o. dotyczy także osób, których małżeństwo zostało unieważnione⁷⁴. W celu uzasadnienia tego stanowiska argumentuje się, że zgodnie z art. 21 k.r.o. do skutków unieważnienia małżeństwa w zakresie stosunków majątkowych między małżonkami stosuje się odpowiednio przepisy o rozwodzie, a ponadto art. 130 k.r.o. stanowi o dostarczaniu środków utrzymania po rozwiązaniu lub unieważnieniu małżeństwa⁷⁵.

Przyjmuje się, że roszczenia wynikające z art. 60 k.r.o. mają charakter alimentacyjny, a nie odszkodowawczy⁷⁶. Zdaniem A. Szpunara, wyłączną funkcją obowiązków alimentacyjnych istniejących między rozwiedzionymi małżonkami jest dostarczenie środków utrzymania uprawnionemu do alimentacji⁷⁷. J. Strzebinczyk natomiast traktuje obowiązek dostarczania byłemu małżonkowi środków utrzymania po rozwiązaniu lub unieważnieniu małżeństwa jako quasi-alimentacyjny, „skoro brakuje już w tym momencie nawet tej formalnej więzi bliskości między stronami, jaką stanowiło wcześniej ich małżeństwo”⁷⁸.

Istnienie obowiązku, o którym mowa, jest uzależnione od ustaleń sądu, dotyczących winy za spowodowanie rozkładu pożycia. Dostarczania środków utrzymania w zakresie odpowiadającym usprawiedliwionym potrzebom uprawnionego oraz możliwo-

⁷² *Ibidem*.

⁷³ M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 199, przypis nr 104.

⁷⁴ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 728; B. Czech, *op. cit.*, s. 556.

⁷⁵ B. Czech, *op. cit.*, s. 556.

⁷⁶ T. Sokołowski, *op. cit.*, s. 496. Zob. też: B. Czech, *op. cit.*, s. 553 i n.

⁷⁷ A. Szpunar, *O obowiązku alimentacyjnym między rozwiedzionymi małżonkami*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1989, nr 1, s. 21.

⁷⁸ J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 346.

ściom zarobkowym i majątkowym zobowiązanego może żądać małżonek, który nie został uznany za wyłącznie winnego rozkładu pożycia i który znajduje się w niedostatku (art. 60 § 1 k.r.o.). W sytuacji, gdy jeden z małżonków został uznany za wyłącznie winnego rozkładu pożycia, a rozwód powoduje istotne pogorszenie sytuacji materialnej małżonka niewinnego, sąd na żądanie tego ostatniego może orzec, że małżonek wyłącznie winny jest zobowiązany przyczynić się w odpowiednim zakresie do zaspokajania usprawiedliwionych potrzeb małżonka niewinnego, chociażby nie znajdował się on w niedostatku (art. 60 § 2 k.r.o.). Analogicznie do sytuacji, w której żaden z rozwiedzionych małżonków nie ponosi winy za powstanie rozkładu pożycia, ocenia się przypadek, gdy sąd, orzekając rozwód, zaniechał orzekania o winie na zgodny wniosek małżonków⁷⁹.

Zgodnie z art. 130 k.r.o. „obowiązek jednego małżonka do dostarczania środków utrzymania drugiemu małżonkowi po rozwiązaniu lub unieważnieniu małżeństwa albo po orzeczeniu separacji wyprzedza obowiązek alimentacyjny krewnych tego małżonka”.

Podkreśla się, że przeszkody do zasądzenia renty nie stanowi fakt, że o alimentach nie orzeczono w wyroku rozwodowym⁸⁰.

Renta może przysługiwać najwyżej do czasu zawarcia przez uprawnionego nowego związku małżeńskiego (zob. art. 60 § 3 zdanie pierwsze k.r.o.). Ponadto, skoro obowiązek dostarczania środków utrzymania wygasa także z upływem pięciu lat od orzeczenia rozwodu, jeżeli zobowiązanym jest małżonek rozwiedziony, który nie został uznany za winnego rozkładu pożycia – o ile sąd, ze względu na wyjątkowe okoliczności na żądanie uprawnionego nie przedłuży tego terminu (art. 60 § 3 zdanie drugie k.r.o.), również renta nie może wykraczać poza ten okres. Powołanie się przez byłego małżonka w toku procesu o rentę na szczególne okoliczności, uzasadniające wystąpienie z żądaniem przedłużenia pięcioletniego okresu alimentowania, może spowodować przyznanie renty na dłuższy okres⁸¹.

2.2.3. Uprawnienia matki dziecka pozamałżeńskiego

Zgodnie z art. 141 § 1 k.r.o. „ojciec niebędący mężem matki obowiązany jest przyczynić się w rozmiarze odpowiadającym okolicznościom do pokrycia wydatków związanych z ciążą i porodem oraz kosztów trzymiesięcznego utrzymania matki w okresie porodu. Z ważnych powodów matka może żądać udziału ojca w kosztach swego utrzymania przez czas dłuższy niż trzy miesiące. Jeżeli wskutek ciąży lub porodu matka poniosła inne konieczne wydatki albo szczególne straty majątkowe, może ona żądać, ażeby ojciec pokrył odpowiednią część tych wydatków lub strat. Roszczenia powyższe przysługują matce także w wypadku, gdy dziecko urodziło się nieżywe”. Wskazuje się,

⁷⁹ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 728. Zob. też: A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 107.

⁸⁰ S. Garlicki, *Odpowiedzialność cywilna...*, s. 430.

⁸¹ Zob. A. Śmieja, *op. cit.*, s. 728. Jak już wspomniano, art. 60 § 3 k.r.o. nie znajduje zastosowania w przypadku orzeczenia separacji (art. 61⁴ § 4 k.r.o.).

że przepis ten daje podstawę do wyróżnienia dwóch grup roszczeń – pierwsze z nich dotyczą pokrycia wydatków związanych z ciążą i porodem oraz innych koniecznych wydatków albo szczególnych strat majątkowych, drugie zaś kosztów utrzymania matki w okresie porodu. W literaturze przyjmuje się, że alimentacyjny charakter roszczeń drugiego rodzaju nie budzi wątpliwości, gdyż określenie „koszty utrzymania” w kontekście art. 128 k.r.o. jest równoważne zwrotowi „środki utrzymania” i zawiera się w pojęciu obowiązku alimentacyjnego, zdefiniowanym w tym przepisie⁸². Stanowisko to uznaje się za dominujące⁸³. Przy ocenie roszczeń pierwszego typu podkreśla się, że jedno i drugie pozostają ze sobą w ścisłym związku, a tym samym dominujący przy ocenie ich charakteru powinien być wspólny cel, któremu służą. Ze względu na to, że mają one prowadzić do zaspokojenia potrzeb matki w okresie ciąży i porodu, przypisuje się im charakter alimentacyjny albo do niego zbliżony⁸⁴. Alimentacyjny charakter wszystkich roszczeń z art. 141 § 1 k.r.o. przyjmują np. T. Sokołowski⁸⁵ czy M. Andrzejewski⁸⁶. J. Strzebinczyk opowiada się za ich quasi-alimentacyjnym charakterem⁸⁷. Zdaniem T. Smyczyńskiego natomiast roszczenia (obowiązki) z art. 141 § 1 k.r.o. mają charakter odrębny od alimentacyjnego, choć roszczenia dotyczące wydatków są podobne do roszczeń alimentacyjnych pod względem funkcjonalnym⁸⁸.

Wnikliwej oceny wymagają okoliczności danego przypadku, gdyż sytuacja obojga rodziców będzie decydować o zakresie żądania matki. Wskazuje się, że „[...] odmienność w określeniu zakresu obowiązku świadczenia nie powoduje praktycznych skutków. [...] Rzecz sprowadza się w istocie do stosownej partycypacji ojca w ogólnie rozumianych kosztach utrzymania matki dziecka w okresie ciąży i porodu [...]”⁸⁹. Przyjmuje się, że możliwe jest zarówno obciążenie ojca dziecka pozamałżeńskiego w całości kosztami, o których mowa, np. gdy matka dziecka nie posiada żadnych możliwości majątkowych, jak i zwolnienie się ojca takiego dziecka od ich ponoszenia, jeżeli wykaże on, że nie ma możliwości płatniczych⁹⁰. Inni autorzy wskazują na możliwość partycypacji ojca dziecka pozamałżeńskiego w całości albo w części⁹¹. Ważne powody mogą uzasadniać wystąpienie z roszczeniem o udział ojca dziecka w kosztach utrzymania matki przez dłuższy czas, niż przez trzy miesiące w okresie porodu. Zalicza się do nich na przykład zły stan zdrowia matki lub dziecka, wymagający stałej pieczy z jej strony, konieczność korzysta-

⁸² T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 1012. Tak samo: T. Sokołowski, *op. cit.*, s. 937 i n.

⁸³ Zob. T. Smyczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 709.

⁸⁴ T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 1013 i podana tam literatura.

⁸⁵ T. Sokołowski, *op. cit.*, s. 937 i n.

⁸⁶ M. Andrzejewski, *op. cit.*, s. 897.

⁸⁷ J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 347 oraz s. 363 i n.

⁸⁸ T. Smyczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 709 i n.

⁸⁹ T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 1013.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 364; T. Sokołowski, *op. cit.*, s. 936.

nia przez matkę z urlopu wychowawczego ze względu na stan zdrowia dziecka, wymuszający konieczność osobistej opieki matki, niemożność opiekowania się dzieckiem przez domowników, czy też brak możliwości oddania dziecka do żłobka⁹².

„Jeżeli ojcostwo mężczyzny, który nie jest mężem matki, nie zostało ustalone, zarówno dziecko, jak i matka mogą dochodzić roszczeń majątkowych związanych z ojcostwem tylko jednocześnie z dochodzeniem ustalenia ojcostwa” (art. 143 zd. 1 k.r.o.). Oznacza to, jak się wskazuje, że z roszczeniami z art. 141 k.r.o. można wystąpić od momentu uznania ojcostwa lub jego ustalenia przez sąd, bądź jednocześnie z dochodzeniem ustalenia ojcostwa⁹³. Reguła ta nie odnosi się do roszczeń matki w przypadku urodzenia martwego dziecka (art. 143 zd. 2 k.r.o.). Podkreślić przy tym należy możliwość uznania ojcostwa jeszcze przed urodzeniem się dziecka już poczętego (art. 75 § 1 k.r.o.). Zob. też art. 75¹ k.r.o. Natomiast według dominującego poglądu powództwo o sądowe ustalenie ojcostwa może zostać wytoczone dopiero po urodzeniu się dziecka⁹⁴.

Zgodnie z art. 142 k.r.o. „jeżeli ojcostwo mężczyzny niebędącego mężem matki zostało uwiarygodnione, matka może żądać, ażeby mężczyzna ten jeszcze przed urodzeniem się dziecka wyłożył odpowiednią sumę pieniężną na koszty utrzymania matki przez trzy miesiące w okresie porodu oraz na koszty utrzymania dziecka przez pierwsze trzy miesiące po urodzeniu. Termin i sposób zapłaty tej sumy określa sąd”⁹⁵.

M. Andrzejewski wskazuje, że obowiązek alimentacyjny wynikający z art. 141 i 142 k.r.o. jest traktowany pod względem kolejności podobnie jak obowiązek spoczywający na małżonku, co oznacza, że wyprzedza on obowiązki wszystkich innych członków rodziny osoby uprawnionej⁹⁶.

2.2.4. Obowiązek alimentacyjny rodziców względem dziecka

Uprawnienia alimentacyjne dziecka w stosunku do rodziców nie są uzależnione od jego małżeńskiego czy pozamałżeńskiego pochodzenia. Rodzice są zobowiązani do świadczeń alimentacyjnych względem dziecka, które nie jest jeszcze w stanie utrzymać się samodzielnie, chyba że dochody z majątku dziecka wystarczają na pokrycie kosztów jego utrzymania i wychowania (art. 133 § 1 k.r.o.). Natomiast – zgodnie z art. 133 § 2 k.r.o. – „poza powyższym wypadkiem uprawniony do świadczeń alimentacyjnych jest tylko ten, kto znajduje się w niedostatku”⁹⁷. Obowiązek alimentacyjny rodziców wobec dziecka może więc

⁹² T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 1014.

⁹³ *Ibidem*, s. 1013.

⁹⁴ J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 227.

⁹⁵ Zob. szerzej: T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 1015 i n.

⁹⁶ M. Andrzejewski, *op. cit.*, s. 897.

⁹⁷ Należy jednak pamiętać o uwagach poczynionych wyżej – zob.: *ibidem*, s. 908 i n.; J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 353 i n.

zachodzić również w sytuacji, w której dziecko uzyskało zdolność samodzielnego utrzymania się, lecz następnie popadło w niedostatek⁹⁸. Zdaniem M. Andrzejewskiego, do tezy o istnieniu wówczas obowiązku alimentacyjnego rodziców względem dziecka należy „podejść z ostrożnością”, gdyż po nowelizacji art. 133 k.r.o. w takiej sytuacji należy przy dokonywaniu oceny zasadności zasądzania alimentów dla dorosłego dziecka brać pod uwagę, czy obowiązek ten nie jest źródłem nadmiernego uszczerbku dla rodziców, czy dziecko dokłada starań w celu uzyskania możliwości samodzielnego utrzymania się i czy żądanie alimentów nie jest sprzeczne z zasadami współżycia społecznego⁹⁹.

W kontekście uprawnień alimentacyjnych podkreśla się często prawo niesamodzielnymi dziećmi do równej stopy życiowej z rodzicami¹⁰⁰. T. Smoczyński wskazuje jednak, że postulat równej stopy życiowej należy oceniać nieco inaczej w przypadku alimentacji dziecka przez rodziców, ponieważ zakres potrzeb dziecka jest determinowany również przez dyrektywy dotyczące wykonywania władzy rodzicielskiej, a więc alimentowanie dziecka powinno sprzyjać jego prawidłowemu wychowaniu (art. 96 k.r.o.). Zdaniem tego autora, ostatecznie nie jest więc trafne postulowanie równej stopy życiowej dziecka i rodziców, tylko rodzice w miarę swoich możliwości są zobowiązani zaspokajając te potrzeby dziecka, które na to zasługują z uwagi na dbałość o jego dobre wychowanie. Prowadzi to do możliwości wyeliminowania obowiązku zaspokajania potrzeb luksusowych, mimo dysponowania przez rodziców odpowiednimi środkami¹⁰¹.

Negatywną przesłanką obowiązku alimentacyjnego rodziców względem dziecka niezdolnego jeszcze do samodzielnego utrzymania się jest możliwość zaspokajania kosztów utrzymania i wychowania dziecka z dochodów osiągniętych z jego majątku. Literalna wykładnia art. 133 § 1 k.r.o. wskazuje, że na powyższe potrzeby przeznaczony może być wyłącznie dochód z majątku dziecka, a nie jego substancja¹⁰².

Przy dokonywaniu oceny, czy dziecko jest w stanie utrzymać się samodzielnie, uwzględnieniu podlegają uzdolnienia dziecka, jego predyspozycje i kwalifikacje zawodowe. W dawniejszej literaturze i orzecznictwie podkreślano, że bez znaczenia pozostaje fakt osiągnięcia przez dziecko pełnoletności, a decydującą rolę należy przypisać możliwości podjęcia przez nie pracy zawodowej, odpowiadającej posiadanym kwalifi-

⁹⁸ T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 962; T. Smoczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 704. Zob. też: uchwała SN z dnia 31 stycznia 1986 r., III CZP 78/85, OSNCP 1987, z. 1, poz. 4; wyrok NSA w Krakowie z dnia 7 stycznia 1998 r., I SA/Kr 420/97, LEX nr 31872.

⁹⁹ M. Andrzejewski, *op. cit.*, s. 907.

¹⁰⁰ Z. Masłowski, *op. cit.*, s. 1115; J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 353; T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 965 (nie zastrzegając, że chodzi o dzieci niesamodzielne). Szerzej: T. Sokołowski, *op. cit.*, s. 105. Zob. też: uchwała SN z dnia 16 grudnia 1987 r., III CZP 91/86.

¹⁰¹ T. Smoczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 719.

¹⁰² Wyrok SN z dnia 12 grudnia 1975 r., III CRN 338/75, OSP 1977, nr 3, poz. 54; J. Gwiazdomorski, [w:] *System prawa rodzinnego i opiekuńczego*, s. 1011; T. Smoczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 700 i n.; M. Andrzejewski, *op. cit.*, s. 905.

kacjom. Wskazywano, że jeżeli dziecko nie wykorzystuje w praktyce zdobytego przygotowania zawodowego z niedających się usprawiedliwić przyczyn, obowiązek alimentacyjny rodziców względem niego wygasa¹⁰³. Obecnie zaznacza się, że osiągnięcie przez dziecko pełnoletności samo przez się nie powoduje wygaśnięcia obowiązku alimentacyjnego¹⁰⁴.

Jeszcze przed nowelizacją kodeksu rodzinnego i opiekuńczego ustawą z dnia 6 listopada 2008 r.¹⁰⁵, w wyniku której dodano § 3 do art. 133 k.r.o., zaproponowano interpretację polegającą na przyjęciu zaostrzonych kryteriów do oceny roszczeń alimentacyjnych dzieci, które nie usamodzielnily się mimo osiągnięcia pełnoletności, wskazując, że wpływ rodziców na dorosłą osobę jest niewielki z uwagi na zakończenie okresu podległości władzy rodzicielskiej¹⁰⁶. Zasugerowano, aby kluczowe znaczenie przyznawać temu, czy dziecko kontynuując naukę podjęło studia wyższe – w takim przypadku obowiązek alimentacyjny rodziców powinien utrzymywać się, jeżeli są oni w stanie go realizować, czy też po zakończeniu średniej szkoły zawodowej usamodzielnilo się wskutek podjęcia pracy – wówczas obowiązek alimentacyjny rodziców wygasa. Może się on zaktualizować w przypadku popadnięcia dorosłego już dziecka w niedostatek. Jeżeli natomiast pełnoletnie dziecko nie uzyskało samodzielności życiowej, np. z powodu niepełnosprawności, obowiązek alimentacyjny rodziców się utrzymuje¹⁰⁷. Obecnie, zgodnie z art. 133 § 3 k.r.o., „rodzice mogą uchylić się od świadczeń alimentacyjnych względem dziecka pełnoletniego, jeżeli są one połączone z nadmiernym dla nich uszczerbkiem lub jeżeli dziecko nie dokłada starań w celu uzyskania możliwości samodzielnego utrzymania się”. Zdaniem części autorów, przepis art. 133 § 3 k.r.o. stanowi *lex specialis* wobec przepisu art. 144¹ k.r.o.¹⁰⁸, inni natomiast nie zajmują takiego stanowiska¹⁰⁹.

Powinność alimentowania dziecka została nałożona na oboje rodziców. Jej rozmiar zgodnie z art. 135 § 1 k.r.o. wyznaczają usprawiedliwione potrzeby uprawnionego, a także zarobkowe i majątkowe możliwości zobowiązanego. Była już mowa o poglądach poszczególnych autorów w kwestii roli zasady równej stopy życiowej danej rodziny. Każdy z rodziców jest krewnym dziecka w tym samym stopniu, dlatego obowiązek alimentacyjny

¹⁰³ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 90. Podobnie: uchwała SN z dnia 16 grudnia 1987 r., III CZP 91/86.

¹⁰⁴ M. Andrzejewski, *op. cit.*, s. 904 i n. Zob. też: J. Strzebincezyk, *op. cit.*, s. 354; T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 970 i n.

¹⁰⁵ Ustawa z dnia 6 listopada 2008 r. o zmianie ustawy – Kodeks rodzinny i opiekuńczy oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. Nr 220, poz. 1431.

¹⁰⁶ T. Smoczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 704 i n.

¹⁰⁷ *Ibidem*. Zob. też: wyrok SN z dnia 14 listopada 1997 r., III CKN 257/97, OSNC 1998, nr 4, poz. 70.

¹⁰⁸ J. Strzebincezyk, *op. cit.*, s. 357.

¹⁰⁹ J. Zatorska, *Komentarz do ustawy z dnia 6 listopada 2008 r. o zmianie ustawy – Kodeks rodzinny i opiekuńczy oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. 08.220.1431)*, LEX/el., 2011. Zob. też: postanowienie SO w Bydgoszczy z dnia 21 października 2013 r., X Cz 218/13, LEX nr 1609684.

wobec dziecka obciąża każdego z rodziców w częściach odpowiadających jego możliwościom zarobkowym i majątkowym (art. 129 § 2 k.r.o.). Zwraca się także uwagę na fakt, że przesłanka możliwości majątkowo-zarobkowych rodziców podlega surowszej ocenie, niż w przypadku dalszych krewnych, ze względu na szczególnie bliską więź rodzinną oraz zależność dziecka wobec rodziców. Stąd też wyprowadza się wniosek, że w wyjątkowych okolicznościach, uzasadnionych np. koniecznością ratowania zdrowia dziecka, rodziców obciąża obowiązek naruszenia substancji ich majątku dla zaspokojenia potrzeb dziecka¹¹⁰.

Z art. 135 § 2 k.r.o. wynika, że wykonanie obowiązku alimentacyjnego względem dziecka niebędącego jeszcze w stanie utrzymać się samodzielnie albo wobec osoby niepełnosprawnej może polegać w całości lub w części na osobistych staraniach o utrzymanie lub wychowanie uprawnionego. (Zdaniem J. Strzebinczyka, owe osobiste starania stanowią nie tyle sposób realizacji obowiązku alimentacyjnego, co prowadzą do zwolnienia zobowiązanego z materialnych świadczeń alimentacyjnych w zakresie, w jakim realizuje on starania, o których mowa¹¹¹.) W takim wypadku świadczenie alimentacyjne pozostałych zobowiązanych polega na pokrywaniu w całości lub w części kosztów utrzymania lub wychowania uprawnionego (art. 135 § 2 k.r.o. *in fine*). Stąd też bierze się pod uwagę świadczenia alimentacyjne spełniane w jakiegokolwiek formie przez zmarłego rodzica¹¹². Sąd Najwyższy przyjął w jednym z orzeczeń, że praca zmarłej we wspólnym gospodarstwie domowym i starania o wychowanie dzieci przedstawiały dla rodziny wartość majątkową. Starając się określić jej wysokość Sąd Najwyższy posłużył się wysokością kosztów utrzymania pomocy domowej, wskazał jednak, że jest to domniemanie faktyczne dotyczące udziału zmarłej w zaspokajaniu potrzeb każdego z małoletnich dzieci, ponieważ matka mogła wykonywać również liczne prace niewykonywane przez pomoc domową, a więc wartość jej wkładu w zaspokajanie potrzeb rodziny mogła być większa¹¹³.

Rozgraniczając, czy utrata osobistych starań o utrzymanie i wychowanie dziecka wskutek śmierci matki stanowi podstawę do przyznania odszkodowania na podstawie art. 446 § 3 k.c. czy renty, SN ocenił, że pozbawienie dziecka osobistych starań matki przesądza przede wszystkim o pogorszeniu jego sytuacji życiowej, będącej przesłanką zasądzenia odszkodowania, natomiast utrata „usług domowych”, niewymagających osobistych starań matki, generuje szkodę, która powinna zostać naprawiona przez przy-

¹¹⁰ T. Smyczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 704.

¹¹¹ J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 343.

¹¹² Orzeczenie SN z dnia 24 maja 1961 r., 3 CR 962/60, OSPIKA 1962, nr 4, poz. 111; wyrok SN z dnia 6 lutego 1968 r., I CR 654/67, OSNC 1969, nr 1, poz. 14; wyrok SN z dnia 21 marca 1967 r., II CR 497/66, LEX nr 6129; wyrok SN z dnia 22 listopada 1968 r., I CR 434/68, OSNC 1969, nr 11, poz. 203; orzeczenie SN z dnia 30 marca 1962 r., II CR 492/61, OSNCP 1963, nr 3, poz. 74; A. Szpunar, *Roszczenia z powodu...*, s. 245.

¹¹³ Orzeczenie SN z dnia 24 maja 1961 r., 3 CR 962/60.

znanie renty¹¹⁴. Wskazuje się, że osobiste starania mają dla dziecka, oprócz niewymiernej wartości moralnej i uczuciowej, także określoną wartość materialną, dającą się przeliczyć na rentę pieniężną¹¹⁵. Zdaniem M. Safjana, należy ocenić, na ile w danym przypadku utrata osobistych starań może zostać skompensowana przez przyznanie renty (autor wskazuje, że jest to kwestia określenia wartości majątkowej świadczeń, które zostały utracone), a na ile utrata owych świadczeń wpływa na pogorszenie się sytuacji życiowej dziecka, co uzasadniałoby roszczenie na podstawie art. 446 § 3 k.c.¹¹⁶

Przyjmuje się, że dla możliwości zasądzenia renty na rzecz dziecka po śmierci jednego z rodziców bez znaczenia pozostaje fakt, czy pozostały przy życiu rodzic jest w stanie zapewnić mu niezbędne środki¹¹⁷, jak również to, czy powstała ewentualna możliwość poszukiwania środków utrzymania od ojczyma bądź macochy¹¹⁸.

2.2.5. Uprawnienia dziecka, którego ojciec zmarł przed narodzinami tego dziecka

Problematyczna jest podstawa roszczenia dziecka poszkodowanego wskutek śmierci ojca, który zmarł przed urodzeniem się tego dziecka. Zdaniem A. Szpunara, stanowią ją art. 446¹ k.c. (choć nie określa on samodzielnie przesłanek tej odpowiedzialności) i art. 446 § 2 zd. 1 k.c.¹¹⁹, natomiast według innych autorów art. 446 § 2 k.c. interpretowany rozszerzająco¹²⁰ i ten ostatni pogląd należy podzielić.

A. Szpunar wskazuje, że przyznanie dziecku możliwości dochodzenia naprawienia szkody doznanej przed urodzeniem stanowi wprowadzenie przez ustawodawcę wyjątku od zasady, zgodnie z którą krąg osób uprawnionych do renty zostaje wyznaczony w momencie śmierci bezpośrednio poszkodowanego¹²¹. Autor ten podkreśla, że w obowiązującym stanie prawnym uzasadnienie przyznania renty jest o tyle łatwiejsze, że art. 446 § 2 zd. 1 k.c. w odróżnieniu od art. 162 § 2 k.z. nie zawiera wymogu, aby zmarły rzeczywiście utrzymywał daną osobę, wykonując swój ustawowy obowiązek¹²².

Szczegółowe omówienie tej problematyki przekracza ramy niniejszej publikacji i z tego powodu wypada odesłać do literatury.

¹¹⁴ Wyrok SN z dnia 6 lutego 1968 r., I CR 654/67.

¹¹⁵ Wyrok SN z dnia 21 marca 1967 r. II CR 497/66; T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 968. Zob. też: M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 201 i n.

¹¹⁶ M. Safjan, *op. cit.*, s. 1294. Zob. też: M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 201 i n.; A. Olejniczak, *op. cit.*

¹¹⁷ Wyrok SN z dnia 10 grudnia 1962 r., I PR 244/62, OSNC 1964, nr 1, poz. 11.

¹¹⁸ Uchwała SN z dnia 28 maja 1968 r., III CZP 50/68, OSNC 1969, nr 2, poz. 23.

¹¹⁹ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 92 i n.

¹²⁰ M. Safjan, *op. cit.*, s. 1302; Z. Radwański, A. Olejniczak, *op. cit.*, s. 263, A. Olejniczak [w:] A. Kidyba (red.), *op. cit.*

¹²¹ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 84 i n.

¹²² *Ibidem*, s. 93.

2.2.6. Przysposobienie

Poczynione wyżej uwagi dotyczące obowiązku alimentacyjnego rodziców względem dzieci należy odnieść do przysposobienia pełnego, skoro powoduje ono powstanie między przysposabiającym a przysposobionym takiego stosunku, jak między rodzicami a dziećmi (art. 121 § 1 k.r.o.). Przysposobiony „nabywa status dziecka przysposabiającego”, co wpływa także na obowiązki przysposobionego wobec przysposabiającego. Przysposobiony nabywa prawa i obowiązki wynikające z pokrewieństwa w stosunku do krewnych przysposabiającego (art. 121 § 2 k.r.o.), co łączy się z ustaniem takich praw i obowiązków między przysposobionym a jego krewnymi (art. 121 § 3 k.r.o.). Przysposobiony traci więc prawo do alimentów od swoich krewnych i zostaje zwolniony z takiego obowiązku względem nich. Wyjątek dotyczy przysposobienia pasierba, gdyż przepisu art. 121 § 3 k.r.o. nie stosuje się względem małżonka, którego dziecko zostało przysposobione przez drugiego małżonka ani względem krewnych tego małżonka, także w razie przysposobienia po ustaniu małżeństwa przez śmierć tego małżonka (art. 121¹ § 1 k.r.o.). Jeżeli małżonek przysposobił dziecko swego małżonka po śmierci drugiego z rodziców przysposobionego, przepisu art. 121 § 3 k.r.o. nie stosuje się względem krewnych zmarłego, jeżeli sąd opiekuńczy tak postanowił w orzeczeniu o przysposobieniu (art. 121¹ § 2 k.r.o.). Skutki przysposobienia pełnego rozciągają się na zstępnych przysposobionego (art. 121 § 4 k.r.o.).

Powyższe uwagi należy odnieść także do adopcji całkowitej (przysposobienia pełnego nierozwiązywalnego). Wskazuje się, że „[...] obowiązek alimentacyjny między przysposabiającym a przysposobionym istnieje oczywiście w razie przysposobienia pełnego i całkowitego i obejmuje ponadto krewnych przysposabiającego. Wniosek ten wynika wprost z art. 121 § 1 i 2 KRO, iż przez przysposobienie powstaje taki stosunek, jak między rodzicami a dziećmi, a przysposobiony nabywa prawa i obowiązki wynikające z pokrewieństwa w stosunku do krewnych przysposabiającego”¹²³. Podkreśla się, że „przysposobienie pełne i całkowite imituje relacje naturalne”¹²⁴, a rozważając skutki przysposobienia pełnego nierozwiązywalnego i rozwiązywalnego odnośnie do obowiązku alimentacyjnego wskazuje się, że „[...] w miejsce naturalnego stosunku rodzicielskiego wchodzi także stosunek z przysposobienia, a w miejsce pokrewieństwa naturalnego pokrewieństwo wynikające z tego zdarzenia”, zwracając uwagę na wskazany wyżej art. 121¹ § 1 k.r.o. i na to, że przysposobienie nie ma wpływu na obowiązek alimentacyjny pomiędzy przysposobionym a drugim małżonkiem i jego krewnymi¹²⁵.

Przy przysposobieniu niepełnym, polegającym wyłącznie na powstaniu stosunku między przysposabiającym a przysposobionym (z tym że skutki przysposobienia rozciąga-

¹²³ T. Smoczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 693.

¹²⁴ M. Andrzejewski, *op. cit.*, s. 881. Zob. też: J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 347.

¹²⁵ J. Ignatowicz, *op. cit.*, s. 364.

ją się na zstępnych przysposobionego – art. 124 § 1 k.r.o.), obowiązek alimentacyjny względem przysposobionego obciąża przysposabiającego przed wstępnymi i rodzeństwem przysposobionego, a obowiązek alimentacyjny wobec wstępnych i rodzeństwa obciąża przysposobionego dopiero w ostatniej kolejności (art. 131 § 1 k.r.o.). Przysposobienie niepełne nie prowadzi więc do wygaśnięcia obowiązku alimentacyjnego między przysposobionym a jego wstępnymi i rodzeństwem, ale aktualizuje się on dopiero – odpowiednio – w dalszej i ostatniej kolejności. Przysposobiony odpowiada wobec przysposabiającego tak, jak jego zstępni, natomiast nie jest obciążony obowiązkiem alimentacyjnym wobec krewnych przysposabiającego. W przypadku przysposobienia przez jednego małżonka dziecka drugiego małżonka przysposobienie nie wpływa na obowiązek alimentacyjny między przysposobionym a tym drugim małżonkiem i jego krewnymi (art. 131 § 2 k.r.o.)¹²⁶.

Skutki przysposobienia ustają z chwilą rozwiązania stosunku przysposobienia¹²⁷, co odnosi się także do obowiązku alimentacyjnego. Jeżeli rozwiązanie nastąpiło po śmierci przysposabiającego, uważa się, że skutki przysposobienia ustały z chwilą jego śmierci (art. 126 § 1 k.r.o.). Sąd może – orzekając rozwiązanie stosunku przysposobienia – stosownie do okoliczności, utrzymać w mocy wynikające z niego obowiązki alimentacyjne (art. 125 § 1 zd. 3 k.r.o.). Sąd nie jest natomiast władny odmiennie ukształtować obowiązki alimentacyjne¹²⁸.

2.2.7. Pozostałe obowiązki alimentacyjne między krewnymi w linii prostej

Krewnymi w linii prostej są osoby, z których jedna pochodzi od drugiej, natomiast krewnymi w linii bocznej są osoby, które pochodzą od wspólnego przodka, a nie są krewnymi w linii prostej (art. 61⁷ § 1 k.r.o.). Obowiązek alimentacyjny obciąża krewnych w linii prostej oraz rodzeństwo (art. 128 k.r.o.), kolejno – zstępnych przed wstępnymi, a wstępnych przed rodzeństwem, zaś jeżeli jest kilku zstępnych lub wstępnych – obciąża bliższych stopniem przed dalszymi (art. 129 § 1 k.r.o.)¹²⁹. Krewnych w tym samym stopniu obowiązek alimentacyjny obciąża w częściach odpowiadających ich możliwościom zarobkowym i majątkowym (art. 129 § 2 k.r.o.). Obowiązek alimentacyjny rodziców wobec dzieci został już omówiony. Poczyniono też – o czym należy pamiętać – uwagi związane ze stosunkiem przysposobienia¹³⁰.

Podstawową przesłanką uprawnienia do świadczeń alimentacyjnych, o czym była już mowa, jest niedostatek uprawnionego (art. 133 § 2 k.r.o.). Jeżeli wymóg ten nie był

¹²⁶ Zob. szerzej: T. Domińczyk, s. 954 i n.

¹²⁷ Zob. art. 125¹ § 1 k.r.o. i art. 119¹ k.r.o.

¹²⁸ T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 954.

¹²⁹ Zgodnie z art. 61⁷ § 2 k.r.o. „stopień pokrewieństwa określa się według liczby urodzeń, wskutek których powstało pokrewieństwo”.

¹³⁰ Zob. też uwagi dotyczące przysposobienia oraz J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 347.

spełniony, a zmarły dostarczał środków utrzymania np. rodzicom czy dalszym wstępnym, pozostaje rozważyć, czy spełnione są przesłanki wystąpienia z roszczeniem o rentę fakultatywną. Za kluczowe przy ocenie konkretnego przypadku uznaje się takie czynniki, jak m.in. wiek rodziców i dziadków, sytuacja zdrowotna osoby żądającej renty, sytuacja życiowa dziecka, jego stosunki rodzinne oraz zakres niezbędnej pomocy¹³¹.

Warto zwrócić uwagę na przypadek, w którym zmarły zstępny był osobą dorastającą, a więc możliwość korzystania z jego pomocy mogła się zaktualizować dopiero w przyszłości. Roszczenie rodziców o rentę w takich okolicznościach byłoby nieuzasadnione, choć w rachubę wchodzi stosowne odszkodowanie na mocy art. 446 § 3 k.c.¹³²

A. Szpunar wskazuje, że przy ocenie, czy rodzicom zmarłego przysługuje roszczenie rentowe, należy pamiętać o uprzywilejowanej pozycji dzieci zmarłego (art. 133 § 1 k.r.o.). Roszczenia wstępnych mogą więc, zdaniem tego autora, ze względu na konkretny układ stosunków – możliwości zarobkowe i majątkowe zmarłego oraz potrzeby jego zstępnych – pozostać niewzględnione¹³³.

2.2.8. Obowiązek alimentacyjny między rodzeństwem

Obowiązek dostarczania środków utrzymania, a w miarę potrzeby także środków wychowania obciąża również rodzeństwo (art. 128 k.r.o.). W ramach obowiązku alimentowania ciężącego na krewnych obowiązek alimentacyjny obciąża jednak zstępnych przed wstępnymi, a wstępnych przed rodzeństwem (art. 129 k.r.o.); należy przy tym mieć na uwadze ewentualne pierwszeństwo obowiązku alimentacyjnego innych podmiotów¹³⁴. Trzeba też pamiętać o uwagach dotyczących stosunku przysposobienia.

Ponadto wobec rodzeństwa zobowiązany może się uchylić od świadczeń alimentacyjnych, jeżeli są one połączone z nadmiernym uszczerbkiem dla niego lub dla jego najbliższej rodziny (art. 134 k.r.o.). Uszczerbek o nadmiernych rozmiarach traktuje się jako dotkliwe obniżenie stopy życiowej brata lub siostry lub jego najbliższej rodziny¹³⁵, wskazuje się, że chodzi o przypadek, w którym zobowiązany jest w trudnej sytuacji materialnej, choć ani on, ani jego rodzina nie cierpią niedostatku i nie popadliby w niedostatek wskutek uszczuplenia stanu majątkowego o świadczenie alimentacyjne – „zobowiązany z grona rodzeństwa nie musi się dzielić tym, co stanowi umownie minimum egzystencji jego i jego rodziny”¹³⁶, że obowiązek alimentacyjny rodzeństwa nie zachodzi, gdy zobowiązany i jego najbliższa rodzina nie popadliby w niedostatek, ale ich sy-

¹³¹ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 110.

¹³² *Ibidem*; M. Safjan, *op. cit.*, s. 1299.

¹³³ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 111.

¹³⁴ Zob. J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 347 i n.

¹³⁵ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 111; T. Smyczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 705.

¹³⁶ T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 975.

tuacja materialna byłaby trudniejsza¹³⁷, bądź określa się, że rodzeństwo jest zobowiązane do alimentacji jedynie w granicach posiadanych ewentualnie środków, które są niezbędne do zachowania dotychczasowego poziomu utrzymania zobowiązanego i jego najbliższej rodziny, jakie stanowią na przykład oszczędności¹³⁸.

Pojęcie „najbliższej rodziny” nie jest rozumiane jednolicie. Nie kwestionuje się, że w jej skład wchodzi małżonek i dzieci zobowiązanego. Część autorów z zakresu tego określenia wyłącza inne osoby poza małżonkiem, dziećmi zobowiązanego i rodzicami, którym zobowiązany dostarcza środków utrzymania¹³⁹. Inni wskazują, że nie da się wykluczyć, że ten zwrot może obejmować ponadto inne osoby poza małżonkiem i dziećmi – może chodzić o każdego krewnego w linii prostej, który pozostaje w faktycznej wspólnocie rodzinnej z zobowiązanym, któremu dostarcza on utrzymania w ramach wspólnego gospodarstwa domowego¹⁴⁰. Wyrażany jest także pogląd, zgodnie z którym może chodzić nie tylko o małżonka i dzieci, ale także o inne osoby należące do wspólnego gospodarstwa domowego, a ponadto o osoby niemieszkające z zobowiązanym, wobec których ma on już ustalone zobowiązania alimentacyjne¹⁴¹.

Ze względu na brak rozróżnienia przez ustawodawcę należy przyjąć, że obowiązek alimentacyjny dotyczy zarówno rodzeństwa rodzzonego, jak i przyrodniego¹⁴².

2.2.9. Obowiązek alimentacyjny między powinowatymi

Obowiązek alimentacyjny powinowatych dotyczy wyłącznie relacji między pasierbem a ojczymem lub macochą.

Żądanie przez dziecko świadczeń alimentacyjnych od męża swojej matki niebędącego jego ojcem, żądanie przez dziecko świadczeń alimentacyjnych od żony swego ojca niebędącej jego matką, a także żądanie świadczeń alimentacyjnych przez męża matki dziecka, niebędącego jego ojcem, oraz przez żonę ojca dziecka, niebędącą matką tego dziecka względem tego dziecka jest uzależnione od tego, czy odpowiada to zasadom współżycia społecznego (art. 144 § 1 i 2 k.r.o.). Roszczenia ojczyma i macochy względem pasierba uzależnione są ponadto od tego, czy osoby te przyczyniały się do wychowania i utrzymania pasierba (art. 144 § 2 k.r.o.). Do obowiązku świadczeń, o którym mowa w art. 144 § 1 i 2 k.r.o., stosuje się odpowiednio przepisy o obowiązku alimentacyjnym między krewnymi (art. 144 § 3 k.r.o.).

¹³⁷ T. Smoczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 705 i n.

¹³⁸ J. Strzebincezyk, *op. cit.*, s. 358.

¹³⁹ T. Smoczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 706.

¹⁴⁰ J. Strzebincezyk, *op. cit.*, s. 358 i n.

¹⁴¹ M. Andrzejewski, *op. cit.*, s. 910.

¹⁴² A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 111; T. Smoczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 693; T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 975.

Przyjmuje się, że za pasierba należy uznać nie tylko biologiczne dziecko drugiego małżonka, ale także dziecko przez niego przysposobione¹⁴³. Jeżeli chodzi o dzieci biologiczne jednego z małżonków niebędące dziećmi drugiego z nich podkreśla się, że narodziny takiego dziecka mogły nastąpić zarówno przed zawarciem małżeństwa, jak i w czasie jego trwania, w wyniku związku jednego z małżonków z inną osobą, co zazwyczaj prowadzi do ustania wspólnego pożycia małżonków – wówczas przeciwko żądaniu alimentów od ojczyma lub macochy przemawiają zwykle zasady współżycia społecznego¹⁴⁴.

W literaturze podkreśla się niejasność konsekwencji wynikających z przytoczonej regulacji. Wyróżniane są trzy grupy poglądów¹⁴⁵. Część autorów jest zdania, że obowiązek alimentacyjny, o którym mowa pełni rolę subsydiarną i aktualizuje się dopiero w ostatniej kolejności¹⁴⁶. Według drugiego stanowiska kolejność powinności alimentacyjnych jest zmienna i zależy od konkretnego układu stosunków. Inni autorzy natomiast uważają, że należy przyjmować takie reguły, jak między rodzicami a dziećmi (według zasady *in loco parentis* i *in loco pueri*)¹⁴⁷. Zastrzega się jednak, że obowiązek alimentacyjny ojczyma czy macochy nie może wyprzedzać obowiązku alimentacyjnego rodziców dziecka, gdyż byłoby to sprzeczne z zasadami współżycia społecznego¹⁴⁸.

Obowiązek alimentacji nie powstaje w przypadku, gdy sprzeciwiałyby się mu zasady współżycia społecznego. Może to być np. konsekwencją negatywnego zachowania się pasierba wobec ojczyma lub macochy i na odwrót. Jako przykłady okoliczności powodujących, że zasady współżycia społecznego przemawiają przeciwko powstaniu obowiązku alimentacyjnego podaje się fakt stałego pozostawiania pasierba poza wspólnym gospodarstwem domowym, istnienie drugiego rodzica zdolnego do alimentacji, jak również stan relacji między małżonkami oraz to, czy ich małżeństwo zostało rozwiązane i z czyjej winy¹⁴⁹. Jako przykłady nagannych zachowań ojczyma czy maco-

¹⁴³ T. Smyczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 694 i podana tam literatura.

¹⁴⁴ *Ibidem*.

¹⁴⁵ Zob. J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 349.

¹⁴⁶ J. Gwiazdomorski, [w:] *System prawa rodzinnego i opiekuńczego*, s. 1007; A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 112; J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 349. Zob. też wyrok SA w Białymstoku z dnia 18 kwietnia 2002 r., I ACa 399/02, OSA 2003, nr 3, poz. 12.

¹⁴⁷ B. Dobrzański, *Kolejność obowiązku alimentacyjnego między pasierbami a ojczymem lub macochą (na marginesie uchwały Sądu Najwyższego z dnia 28 maja 1968 r. III CZP 49/68, OSNCP 1969, poz. 39)*, „Palestra” 1970, nr 3, s. 54; J. Pietrzykowski, *op. cit.*, s. 663; T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 1021. Za najbardziej adekwatne stosowanie w takim przypadku przepisów o obowiązku alimentacyjnym rodziców względem dziecka uznaje T. Smyczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 697. Zob. też: M. Andrzejewski, *op. cit.*, s. 898. *De lege ferenda* umiejscowienie obowiązków tych osób odpowiednio *in loco parentis* i *in loco pueri* postuluje J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 349.

¹⁴⁸ T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 1021; T. Smyczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 697. Podobnie: M. Andrzejewski, *op. cit.*, s. 898.

¹⁴⁹ T. Smyczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 707.

chy wskazuje się doprowadzenie do zerwania pożycia małżeńskiego, popełnienie przestępstwa i inne zachowania, które godzą w interes wspólnoty rodzinnej, a zwłaszcza są wymierzone przeciwko pasierbowi¹⁵⁰.

Przy ocenie, czy ojczym lub macocha przyczyniali się do wychowania i utrzymania pasierba, postuluje się uwzględnianie również okresu poprzedzającego zawarcie małżeństwa przez ojczyrna lub macochę z rodzicem pasierba¹⁵¹. Warto również podkreślić konieczność spełnienia – zgodnie z brzmieniem przepisu – obu wymogów przewidzianych w art. 144 § 2 k.r.o. (oprócz innych przesłanek) dla możliwości przyjęcia obowiązku alimentacji wobec ojczyrna lub macochy. Zdaniem J. Strzebinczyka, w przypadku zawarcia małżeństwa przez osobę niebędącą ojcem (matką) dziecka z jego rodzicem, gdy dziecko jest już pełnoletnie, skuteczne podniesienie przez ojczyrna (macochę) roszczenia z art. 144 § 2 k.r.o. uzasadnia wykazanie samego faktu partycypowania w utrzymaniu pasierba, ponieważ proces wychowawczy zakończył się wcześniej¹⁵².

Należy podkreślić, że według art. 61⁸ § 1 zd. 2 k.r.o. powinowactwo między małżonkiem a krewnymi drugiego małżonka nie wygasa z chwilą ustania małżeństwa, lecz trwa nadal, w związku z czym wskazuje się, że – co do zasady (jeżeli nadal są spełnione wszystkie inne przesłanki) – pozycji pasierba w kontekście uprawnień i obowiązków alimentacyjnych w stosunku do ojczyrna lub macochy nie zmienia ustanie małżeństwa rodzica dziecka z jego ojczymem lub macochą. Inaczej ocenia się przypadek unieważnienia małżeństwa, powodujący ustanie powinowactwa z mocą wsteczną¹⁵³. Zdaniem J. Strzebinczyka, wydaje się, że obowiązki alimentacyjne z art. 144 k.ro. ustają również w razie zawarcia kolejnego małżeństwa przez rodzica z osobą niebędącą drugim rodzicem dziecka, skoro aktualizują się wówczas ewentualnie obowiązki między dzieckiem a jego nowym ojczymem czy macochą¹⁵⁴.

3. Renta fakultatywna

Takiej samej renty, jak określona w art. 446 § 2 zd. 1 k.c., mogą żądać inne osoby bliskie, którym zmarły dobrowolnie i stale dostarczał środków utrzymania, jeżeli z okoliczności wynika, że wymagają tego zasady współżycia społecznego (art. 446 § 2 zd. 2 k.c.). Rentę tę nazywa się fakultatywną, ponieważ jest ona uzależniona od elementów ocennych, wyznaczanych zasadami współżycia społecznego¹⁵⁵.

¹⁵⁰ T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 1023.

¹⁵¹ *Ibidem*, s. 1024. Tak w odniesieniu do macochy: wyrok SN z dnia 19 marca 1976 r., III CR 8/76, OSNC 1976, nr 12, poz. 268.

¹⁵² J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 359.

¹⁵³ *Ibidem*, s. 360. Zob. też: J. Pietrzykowski, *op. cit.*, s. 663.

¹⁵⁴ J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 360.

¹⁵⁵ Z. Radwański, A. Olejniczak, *op. cit.*, s. 253; A. Olejniczak, [w:] A. Kidyba (red.), *op. cit.*

Słusznie wskazuje się, że legitymacja czynna dotyczy „przede wszystkim takich osób, które nie mogły za życia poszkodowanego domagać się od niego alimentacji na mocy przepisów KRO. Chodzi tu zatem w zasadzie o osoby niezaliczone do kręgu podmiotów, którym przysługuje renta obligatoryjna, w tym także (o ile spełnione są dalsze przesłanki) osoby, wobec których zmarły był wprawdzie potencjalnie zobowiązany do alimentacji ex lege, ale dopiero w dalszej kolejności”¹⁵⁶. Zdaniem A. Śmieci, które należy podzielić, przepis art. 446 § 2 zd. 2 k.c. dotyczy również osób, którym zmarły płacił rentę na podstawie umowy z art. 903 i nast. k.c. – renta umowna ma najczęściej na celu dostarczenie środków utrzymania i nie chodzi tu o obowiązek ustawowy, tylko o powinność, która wynika z dobrowolnie zawartego porozumienia¹⁵⁷.

W literaturze wskazuje się, że „bliskim może być np. krewny, powinowaty – bez względu na stopień pokrewieństwa i powinowactwa – lub inna osoba, z którą łączyły zmarłego więzy uczuciowe lub z którą prowadził wspólne gospodarstwo domowe (np. konkubina, wychowanek)”¹⁵⁸, uważa się, że pojęcie to „obejmuje zarówno osoby związane węzłem pokrewieństwa bądź powinowactwa, jak i osoby pozostające w bliskich stosunkach faktycznych, jak np. dzieci przyjęte pod pieczę w ramach rodziny zastępczej, osoby pozostające w faktycznym współżyciu quasi-mażeńskim (konkubent, konkubina), dziecko przebywające w placówce opiekuńczej, które utrzymywało stały kontakt ze zmarłym”¹⁵⁹, czy (oprócz krewnych i powinowatych) osoby pozostające w faktycznym pożyciu – niezależnie od płci¹⁶⁰.

Z. Radwański – rozważając to zagadnienie na gruncie innego przepisu – wskazuje, że pojęcie „osoby bliskiej” może być interpretowane według wykładni „subiektywnej” albo „obiektywnej”¹⁶¹. Zgodnie z pierwszą z nich decydujące znaczenie ma uczucie miłości w rodzinie, przyjaźni lub trwałego przywiązania niezależnie od tego, czy dane osoby są związane stosunkiem sformalizowanym. „Stosunek bliskości” jest w tym ujęciu przeciwieństwem „stosunku wrogości” – ten ostatni uzasadnia eliminację z pojęcia „osób bliskich” nawet takich osób, które są powiązane rodzinnie¹⁶². Natomiast według wykładni obiektywnej jako decydujące kryterium przyjmuje się istnienie formalnych więzi rodzinnoprawnych (takich jak stosunek małżeństwa, pokrewieństwa, powinowactwa w linii prostej, przysposobienia, opieki czy kuratel) czy trwałych związków faktycznych (jak

¹⁵⁶ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 729.

¹⁵⁷ *Ibidem*.

¹⁵⁸ Z. Radwański, A. Olejniczak, *op. cit.*, s. 253.

¹⁵⁹ M. Safjan, *op. cit.*, s. 1296. Zob. też: J. Haberko, *Pojęcie osoby bliskiej w prawie cywilnym*, „Przeгляд Sądowy” 2011, nr 3, s. 67.

¹⁶⁰ A. Cisek, *op. cit.*, s. 800. Zob. też: J. Haberko, *op. cit.*, s. 67; M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 209.

¹⁶¹ Z. Radwański, *Glosa do uchwały Sądu Najwyższego – Izby Cywilnej z dnia 26 lipca 1972 r.*, III CZP 50/72, OSPIKA 1973, nr 7–8, poz. 150, s. 318 i n.

¹⁶² *Ibidem*, s. 318.

w przypadku konkubinatu czy wychowalców)¹⁶³. Interpretację obiektywną za przydatną na gruncie art. 446 § 2 zd. 2 k.c. uznaje K. Kruczałak¹⁶⁴. Z kolei A. Olejniczak słusznie stwierdza, że chodzi o osoby faktycznie pozostające ze zmarłym w bliskich stosunkach uczuciowych, niezależnie od istnienia więzi rodzinnych i niezależnie od płci¹⁶⁵.

Część autorów zasadnie wskazuje, że konieczną przesłanką bliskości w rozumieniu tego przepisu nie jest pozostawanie we wspólnocie domowej ze zmarłym¹⁶⁶. A. Śmieja – uznając, że nawet wieloletnie pozostawanie ze zmarłym we wspólnym gospodarstwie domowym i regularne dostarczanie przez zmarłego środków utrzymania osobie, z którą mieszkał samo przez się nie przesądza o istnieniu stosunku bliskości – zwraca uwagę na konieczność uwzględniania tego, jak układały się wzajemne relacje między danymi osobami¹⁶⁷.

Należy poddać w wątpliwość pogląd, zgodnie z którym warunkiem uznania, że zachodzi stosunek bliskości, jest pozytywna ocena danej relacji z punktu widzenia zasad współżycia społecznego¹⁶⁸. Rozważając, czy uznanie konkubiny za osobę bliską nie byłoby sprzeczne z zasadami współżycia społecznego, K. Kruczałak za pomocne uznał odwołanie się do przepisów prawa karnego¹⁶⁹ oraz poglądów przedstawicieli doktryny tego przedmiotu, w konsekwencji przyjmując, że niezrozumiałe byłoby przyjęcie, że w prawie karnym uznanie konkubiny za osobę najbliższą nie jest sprzeczne z zasadami współżycia społecznego, a na gruncie art. 446 § 2 zd. 2 k.c. zachodziłaby taka sprzeczność¹⁷⁰. Zdaniem SN to, że istnienie konkubinatu nie krzywdzi „żadnych innych rodzin czy z innych przyczyn nie powinno być uznane za sprzeczne z zasadami współżycia społecznego”, stanowi jedną z przesłanek uznania konkubiny za najbliższego członka rodziny (oprócz trwałego charakteru związku i jego istnienia przez dłuższy czas)¹⁷¹. Pogląd wymagający oceny relacji ze względu na zgodność z zasadami współżycia społecznego jest nieuzasadniony, ponieważ bliskość stanowi cechę relacji między dwojgiem ludzi i nie wydaje się zasadne poddawanie jej ocenie z punktu widzenia klauzul słuszno-

¹⁶³ *Ibidem*, s. 318 i n.

¹⁶⁴ K. Kruczałak, *Problem uprawnień konkubiny do renty odszkodowawczej w świetle art. 446 § 2 zd. II k.c.*, „Państwo i Prawo” 1974, z. 10, s. 86.

¹⁶⁵ A. Olejniczak, *op. cit.*

¹⁶⁶ M. Safjan, *op. cit.*, s. 1296; M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 209. Zob. też: P. Sobolewski, *op. cit.*, s. 696.

¹⁶⁷ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 731.

¹⁶⁸ Tak: J. Rezler, *Naprawienie szkody wynikłej ze spowodowania uszczerbku na ciele lub zdrowiu (według prawa cywilnego)*, Warszawa 1968, s. 122.

¹⁶⁹ Obecnie definicję osoby najbliższej zawiera art. 115 § 11 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, Dz. U. Nr 88, poz. 553 z późn. zm., zgodnie z którym jest nią między innymi osoba pozostająca we wspólnym pożyciu.

¹⁷⁰ K. Kruczałak, *op. cit.*, s. 87.

¹⁷¹ Wyrok SN z dnia 2 grudnia 1970 r., II CR 541/70, LEX nr 6831. Inaczej odnośnie do tej części stanowiska SN, która dotyczy oceny zgodności istnienia konkubinatu z zasadami współżycia społecznego: P. Sobolewski, *op. cit.*, s. 696; M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 209.

ściowych. Czym innym jest uznanie, że zasady współżycia społecznego nie przemawiają za przyznaniem renty – nie pozbawia to jednak możliwości traktowania konkubiny czy konkubenta zmarłego jako osoby mu bliskiej.

W literaturze wyrażany jest pogląd, że w drodze wyjątku można przyjąć istnienie stosunku bliskości między zmarłym, o którym mowa w art. 446 § 2 zd. 2 k.c., a osobą, której zmarły bliżej nie znał (pozostawał z nią w sporadycznym kontakcie osobistym), lecz której dobrowolnie i stale dostarczał środków utrzymania, chcąc pomóc jej w rozwijaniu wyjątkowych zdolności. Przyjmuje się, że co do zasady roszczenie o rentę fakultatywną będzie bezzasadne, ale wyjątek może zajść wówczas, gdy zostanie ustalone, że między wspierającym a podopiecznym wykształciła się silna pozytywna więź emocjonalna, na podobieństwo więzi łączącej czasami osoby, które nie spotkały się nigdy osobiście lub kontaktowały się sporadycznie, ale przez wiele lat korespondowały ze sobą, a z treści korespondencji wynika, że uważały się za bliskich przyjaciół¹⁷².

Aby mogła być przyznana renta fakultatywna, niezbędne jest m.in. ustalenie, że zmarły dostarczał środków utrzymania, czyniąc to dobrowolnie i stale. Podkreśla się, że chodzi wyłącznie o dostarczanie środków utrzymania, a więc środków mających na celu alimentację, nie zaś środków, które miałyby zostać przeznaczone na inne cele, jak np. na cele pozostające w związku z działalnością zawodową danej osoby, czy zbieranie materiałów do pracy badawczej¹⁷³. Przyjmuje się przy tym jednak, że środki utrzymania powinny być rozumiane szeroko, a w związku z tym nie ograniczają się one do kosztów codziennej egzystencji, ale obejmują także zaspokajanie potrzeb związanych z edukacją, życiem kulturalnym, potrzeb opiekuńczych¹⁷⁴, leczniczych¹⁷⁵, czy też zdrowotnych¹⁷⁶, jak i wypoczynkowych¹⁷⁷. Według M. Wałachowskiej, z uwagi na to, że przyznanie renty fakultatywnej ma być uzasadnione względami słuszności, w konkretnym przypadku może ona dotyczyć także pozbawienia innych środków, niż na utrzymanie – autorka jako przykład podaje środki służące rozwijaniu talentu osoby uprawnionej¹⁷⁸.

W literaturze różnie ocenia się wpływ na przyznanie renty fakultatywnej okoliczności, czy osoba bliska, której zmarły dobrowolnie i stale dostarczał środków utrzymania, znajdowała się w czasie ich otrzymywania w niedostatku oraz tego, czy znajduje się w takim stanie w chwili orzekania o tej rencie. Zdaniem G. Bieńka do spełnienia przesłanki dobrowolnego i stałego dostarczania środków utrzymania osobie bliskiej jest konieczne,

¹⁷² A. Śmieja, *op. cit.*, s. 731.

¹⁷³ M. Safjan, *op. cit.*, s. 1296.

¹⁷⁴ *Ibidem*; M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 210; podobnie: P. Sobolewski, *op. cit.*, s. 696; A. Olejniczak, *op. cit.* Pomoc w kształceniu wymienia także A. Szpunar – *Wynagrodzenie...*, s. 114.

¹⁷⁵ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 114.

¹⁷⁶ A. Olejniczak, *op. cit.*

¹⁷⁷ *Ibidem*.

¹⁷⁸ M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 210.

„aby zmarły łożył stale i dobrowolnie na rzeczywiste utrzymanie, a nie tylko w celu podniesienia stopy życiowej”¹⁷⁹. M. Safjan podkreśla, że renta fakultatywna może zostać przyznana również wtedy, gdy osoba bliska uzyskiwała stale środki utrzymania w większym zakresie, niż wynikałoby to z potrzeb wyznaczonych stanem niedostatku, tytułem przykładu wskazując stałe świadczenia na poczet kosztów edukacji językowej czy studiów dalszego krewnego – o ile byłoby to uzasadnione w myśl zasad współżycia społecznego¹⁸⁰. Inni autorzy wskazują, że otrzymywanie środków utrzymania przez osobę bliską nie musiało być związane z tym, że znajdowała się ona w niedostatku¹⁸¹. Przyznanie renty fakultatywnej nie jest też uzależnione od aktualnego niedostatku podmiotu dochodzącego renty¹⁸², choć okoliczność ta powinna zostać wzięta pod uwagę przy ocenie, czy zasady współżycia społecznego przemawiają za przyznaniem renty¹⁸³. Zdaniem Z. Masłowskiego, podstawą dokonywania oceny pod względem wymogów zasad współżycia społecznego jest przede wszystkim to, czy uprawniony jest w stanie zaspokoić w pełni swoje usprawiedliwione potrzeby z posiadanych środków. Według tego autora „zasady współżycia społecznego nie wymagają chyba przyznania renty osobie, która ma w pełni zaspokojone wszystkie usprawiedliwione potrzeby, a zmarły z pobudek uczuciowych dostarczał jej środków dla zapewnienia wyższej stopy życiowej. Odmienna sytuacja może zachodzić raczej tylko wyjątkowo (np. w razie choroby wymagającej specjalnego i bardzo kosztownego leczenia itp.)”¹⁸⁴. W literaturze dominuje jednak ujęcie, zgodnie z którym należy uwzględniać całokształt okoliczności danego przypadku, o czym dalej.

Bez znaczenia jest sposób spełniania świadczeń – pieniężny czy też w naturze¹⁸⁵. Dobrowolność dostarczania środków utrzymania wyjaśnia się, wskazując, że chodzi o brak obowiązku prawnego¹⁸⁶, brak „formalnego obowiązku świadczenia po stronie zmarłego poszkodowanego”¹⁸⁷, czy o działanie na takich zasadach, że zmarły „dysponował [...] w każdej chwili możliwością wstrzymania pomocy, a osoba bliska nie była w stanie temu zaradzić poprzez podjęcie odpowiednich kroków prawnych”¹⁸⁸. Zdaniem A. Szpunara, „ponieważ nie decydują tutaj więzy prawne, nie jest rzeczą konieczną, żeby dostarczający środków utrzymania był do tego zobowiązany w drodze umowy”¹⁸⁹.

¹⁷⁹ G. Bieniek, s. 485 i n.

¹⁸⁰ M. Safjan, *op. cit.*, s. 1296. Tak również: M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 210 i n.

¹⁸¹ A. Cisek, *op. cit.*, s. 800; A. Olejniczak, *op. cit.*

¹⁸² A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 115 (autor dodaje, że jest tak „w zasadzie”); A. Olejniczak, *op. cit.*
Zob. też: G. Bieniek, s. 485 i n.

¹⁸³ A. Olejniczak, *op. cit.*

¹⁸⁴ Z. Masłowski, *op. cit.*, s. 1116 i n. Zob. też: W. Czachórski, *op. cit.*, s. 676; A. Olejniczak, *op. cit.*

¹⁸⁵ M. Safjan, *op. cit.*, s. 1297; M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 211; A. Olejniczak, *op. cit.*

¹⁸⁶ G. Karaszewski, *op. cit.*, s. 762; A. Olejniczak, *op. cit.*

¹⁸⁷ M. Safjan, *op. cit.*, s. 1297.

¹⁸⁸ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 730.

¹⁸⁹ A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 174; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 114. Zob. też: *idem*, *Roszczenia z powodu...*, s. 246.

Z drugiej strony część autorów jednocześnie słusznie podkreśla, że świadczenia muszą być spełniane na podstawie swobodnej decyzji¹⁹⁰, bez niedozwolonej presji osób trzecich¹⁹¹, że o dobrowolnym dostarczaniu środków utrzymania nie może być mowy wówczas, gdy uzasadniała je groźba (szantaż), czy też „przemozna presja otoczenia”¹⁹². W przypadku działania pod wpływem błędu A. Śmieja rozróżnia, czy został on podstępnie wywołany przez dobrowolnie utrzymywanego – uwzględnienie wówczas roszczenia o rentę autor ten uważa za sprzeczne z zasadami współżycia społecznego; w odniesieniu do innych sytuacji A. Śmieja jest zdania, że okoliczność działania pod wpływem błędu sama przez się nie wyklucza możliwości przyznania renty fakultatywnej¹⁹³.

Dostarczanie środków utrzymania musi być stałe. Nie wystarczy więc jednorazowe¹⁹⁴ ani sporadyczne¹⁹⁵ udzielanie pomocy.

Istotną rolę w przypadku renty fakultatywnej odgrywają zasady współżycia społecznego. Wykładnia językowa art. 446 § 2 zd. 2 k.c. wskazuje, że ocenie pod kątem zgodności z zasadami współżycia społecznego podlega zasadność żądania renty.

A. Szpunar poddał krytyce interpretację, zgodnie z którą ocenie z punktu widzenia zasad współżycia społecznego podlega sam stosunek zachodzący pomiędzy uprawnionym a zmarłym, wskazując, że w takim ujęciu zasady współżycia społecznego stanowiłyby odrębny – obok ustawy – tytuł uzasadniający dostarczanie środków utrzymania; służyłyby ocenie, czy świadczenia zmarłego były moralnie usprawiedliwione. Autor ten wyraził pogląd, iż „[...] nie należy wprowadzać niejako tylną furtką dodatkowego kryterium”, uznając za decydujący fakt, że „zmarły dobrowolnie i stale dostarczał środków utrzymania, bez względu na to, czy w konkretnej sytuacji wymagały tego zasady współżycia społecznego”¹⁹⁶. W konsekwencji A. Szpunar wskazuje, że decydujące jest to, czy zasady współżycia społecznego wymagają naprawienia szkody, która wynika ze śmierci osoby bliskiej¹⁹⁷.

Jako okoliczności, które powinny podlegać uwzględnieniu przy dokonywaniu tej oceny przez sąd wymienia się sytuację majątkową zmarłego i osoby żądającej renty, typ łączących ich relacji, charakter świadczeń oraz czas ich trwania¹⁹⁸, a także okoliczności związane z podmiotem odpowiedzialnym za czyn niedozwolony¹⁹⁹. Zdaniem A. Śmiei,

¹⁹⁰ M. Safjan, *op. cit.*, s. 1297.

¹⁹¹ A. Cisek, *op. cit.*, s. 800. Podobnie: A. Olejniczak, *op. cit.*

¹⁹² A. Śmieja, *op. cit.*, s. 730. Podobnie: M. Safjan, *op. cit.*, s. 1297; A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 114.

¹⁹³ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 730.

¹⁹⁴ A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 174; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 114.

¹⁹⁵ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 114; M. Safjan, *op. cit.*, s. 1296; A. Śmieja, *op. cit.*, s. 732.

¹⁹⁶ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 114. Zob. jednak: Z. Masłowski, *op. cit.*, s. 1117.

¹⁹⁷ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 114.

¹⁹⁸ *Ibidem*, s. 115. Podobnie: M. Safjan, *op. cit.*, s. 1297.

¹⁹⁹ A. Olejniczak, *op. cit.*

sprzeczne z zasadami współżycia społecznego byłoby zasądzenie renty w przypadku stałej pomocy ze strony zmarłego z przeznaczeniem na realizację przez osobę bliską celów powszechnie ocenianych negatywnie z punktu widzenia społecznego. Według tego autora ważną rolę może także odegrać ustalenie, że przyczyną trwałego i dobrowolnego dostarczania środków utrzymania na rzecz osoby, z którą zmarłego nie łączyła żadna „pozytywna więź emocjonalna” były inne względy, np. niezasługujące na aprobatę interesy zmarłego²⁰⁰. Konieczność badania motywów, jakimi kierował się zmarły – przy dokonywaniu oceny, o której mowa – przyjmuje także G. Bieniek²⁰¹. Inni autorzy podkreślają, że sąd powinien wziąć pod uwagę wszystkie okoliczności danego stanu faktycznego, „zwłaszcza w kontekście sytuacji, w jakiej znalazła się osoba bliska po śmierci osoby, która dostarczała jej środków utrzymania”²⁰². Wskazuje się także, że okoliczność istnienia po śmierci poszkodowanego innych osób zobowiązanych zgodnie z kodeksem rodzinnym i opiekuńczym do alimentacji osoby występującej z roszczeniem o rentę fakultatywną sama przez się nie przemawia przeciwko przyznaniu tej renty, ale jest jedną z okoliczności, które należy wziąć pod uwagę²⁰³.

Pewna różnica poglądów dotyczyła oceny uprawnień konkubiny i konkubenta. Znamienna jest zmiana stanowiska przez A. Szpunara, opowiadającego się początkowo przeciwko przyznaniu konkubinie renty fakultatywnej²⁰⁴. Obecnie dominuje trafny pogląd traktujący konkubentów jako osoby, które mogą być uprawnione do renty fakultatywnej²⁰⁵, choć niekiedy stawia się wymóg, by można było ustalić „z dostatecznym prawdopodobieństwem, że konkubinatem był związek utrwalony na przyszłość”²⁰⁶ bądź, że był on trwały, istniał przez dłuższy czas²⁰⁷. Zdaniem innych te ostatnie okoliczności pozwalają uznać, że mamy do czynienia z konkubinatem²⁰⁸ i stanowisko to należy podzielić.

Według niektórych autorów konkubinie można przyznać rentę, jeżeli wykaże ona swą niezdolność do pracy albo konieczność wychowywania dzieci i prowadzenia wspólnego gospodarstwa domowego²⁰⁹ – podkreślają oni, że niedopuszczalne jest przyznanie konkubinie większych praw niż wdowie²¹⁰.

²⁰⁰ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 732.

²⁰¹ G. Bieniek, *op. cit.*, s. 486.

²⁰² A. Cisek, *op. cit.*, s. 800.

²⁰³ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 729.

²⁰⁴ A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 175.

²⁰⁵ Z. Masłowski, *op. cit.*, s. 1116; M. Safjan, *op. cit.*, s. 1297; A. Cisek, *op. cit.*, s. 800; A. Śmieja, *op. cit.*, s. 730; J. Haberko, *op. cit.*, s. 67; M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 209; A. Olejniczak, *op. cit.*; wyrok SN dnia 2 grudnia 1970 r., II CR 541/70. Odnośnie do konkubiny: K. Kruczałak, *op. cit.*, s. 89 i n.; A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 119 i n.; Z. Radwański, A. Olejniczak, *op. cit.*, s. 253; G. Bieniek, *op. cit.*, s. 485.

²⁰⁶ J. Rezler, *op. cit.*, s. 122.

²⁰⁷ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 120.

²⁰⁸ M. Safjan, *op. cit.*, s. 1297.

²⁰⁹ K. Kruczałak, *op. cit.*, s. 90; A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 120.

²¹⁰ *Ibidem*.

Dominujący pogląd zakłada, że przyznanie konkubinie (konkubentowi) renty jest dopuszczalne tylko wówczas, gdy nie wyłącza²¹¹ bądź nie utrudnia²¹² możliwości realizacji roszczeń przez uprawnionych do renty obligatoryjnej. Uogólniając, słusznie twierdzi się, że sprzeczne z zasadami współżycia społecznego byłoby przyznanie renty fakultatywnej wówczas, gdy mogłoby ono wpłynąć negatywnie na wykonywanie obowiązków z tytułu renty obligatoryjnej²¹³. W przypadku, gdy zmarły nie opuścił założonej przez siebie rodziny pozostając w związku małżeńskim i jednocześnie w długoletnim związku pozamałżeńskim, A. Śmieja nie odrzuca z góry możliwości przyznania renty fakultatywnej takiemu pozamałżeńskiemu partnerowi (partnerce) zmarłego, wskazując, że należy uwzględnić zarówno zastrzeżenie uczynione przy rozpatrywaniu sytuacji konkubenta, a więc ocenić, czy zasądzenie renty fakultatywnej nie utrudni realizacji roszczeń osób uprawnionych do renty obligatoryjnej, jak i rozważyć, czy przyznaniu renty fakultatywnej nie sprzeciwiają się zasady współżycia społecznego²¹⁴. Przyjmuje się także trafnie, że przyznanie konkubentowi renty fakultatywnej może być uznane za zgodne z zasadami współżycia społecznego, jeżeli stałe dostarczanie mu środków utrzymania nie prowadziło do ograniczania zaspokajania potrzeb najbliższych członków rodziny zmarłego²¹⁵.

Uzależnienie przyznania renty od okoliczności, czy wymagają tego zasady współżycia społecznego, P. Sobolewski uznaje za anachronizm²¹⁶.

4. Zbieg roszczeń o rentę obligatoryjną i fakultatywną

Źródłem pewnych wątpliwości przy ocenie kwestii zbiegu roszczeń z art. 446 § 2 zd. 1 i 2 k.c. mogłoby być sformułowanie użyte przez ustawodawcę w zdaniu drugim paragrafu drugiego artykułu, o którym mowa. Skoro roszczenie o rentę fakultatywną może przysługiwać „innym osobom bliskim, którym zmarły dobrowolnie i stale dostarczał środków utrzymania”, można by wnioskować, że chodzi o inne osoby niż te, względem których ciążył na zmarłym ustawowy obowiązek alimentacyjny. Słusznie dopuszcza się jednak powszechnie możliwość zbiegu roszczeń²¹⁷. Wskazuje się, że często

²¹¹ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 120. Zob. też: M. Safjan, *op. cit.*, s. 1297.

²¹² A. Śmieja, *op. cit.*, s. 730.

²¹³ A. Olejniczak [w:] A. Kidyba (red.), *op. cit.*

²¹⁴ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 730 i n. Zob. też: M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 210.

²¹⁵ M. Safjan, *op. cit.*, s. 1297; A. Olejniczak, *op. cit.* Zob. też: M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 211.

²¹⁶ P. Sobolewski, *op. cit.*, s. 695.

²¹⁷ A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 176; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 120; W. Czachórski, *op. cit.*, s. 675; M. Safjan, *op. cit.*, s. 1297; S. Garlicki, *Odpowiedzialność cywilna...*, s. 432 i n.; A. Śmieja, *op. cit.*, s. 728. Zob. też: orzeczenie SN z dnia 27 sierpnia 1956 r., II CR 543/55, OSNCK 1957, nr 4, poz. 106; A. Olejniczak, *op. cit.*

występują sytuacje, w których zmarły świadczył na rzecz rodziny w większym zakresie, niż wynikający z jego ustawowego obowiązku alimentacyjnego²¹⁸.

Zarówno w orzecznictwie, jak i w literaturze postuluje się w przypadku zbiegu roszczeń stosowanie przez sąd przepisu zapewniającego większą ochronę uprawnionemu²¹⁹. Zaś zdaniem M. Wałachowskiej, które należy podzielić, w opisanej sytuacji osoby uprawnione do renty obligatoryjnej mogą domagać się renty fakultatywnej uzupełniająco w takim zakresie, w jakim ich szkoda nie została wynagrodzona rentą obligatoryjną²²⁰.

5. Wysokość renty

Rozmiar renty obligatoryjnej zgodnie z art. 446 § 2 zd. 1 k.c. determinują potrzeby poszkodowanego oraz możliwości zarobkowe i majątkowe zmarłego. Różnica w warstwie językowej – w porównaniu z art. 135 § 1 k.r.o., określającym zakres świadczeń alimentacyjnych – polega na braku uzależnienia wysokości renty jedynie od takich potrzeb uprawnionego, które mają charakter usprawiedliwiony. W literaturze słusznie wskazuje się jednak, że chodzi wyłącznie o usprawiedliwione potrzeby uprawnionego²²¹ (przy czym zasadnie nie dopuszcza się ograniczania ich do takich, które zapewniają minimum egzystencji²²²), że przy ustalaniu renty należy uwzględnić hipotetyczną wysokość świadczeń alimentacyjnych, do których zmarły byłby zobowiązany²²³. Zdaniem G. Karaszewskiego, sposób obliczenia renty obligatoryjnej dokładnie odzwierciedla zakres obowiązku alimentacyjnego²²⁴. Jednak według M. Wałachowskiej, „przesłanka potrzeb usprawiedliwionych, o której mowa w art. 135 k.r.o., wprost nieprzewidziana w art. 446 § 2 k.c., [...] nie może być stosowana”²²⁵. Jeśli chodzi o stanowisko judykatury, to w wyroku z dnia 27 lutego 1975 r. SN przyjął, że określając wysokość renty na rzecz osoby, wobec której zmarły miał ustawowy obowiązek alimentacji, należy uwzględnić wyłącznie usprawiedliwione potrzeby tej osoby²²⁶. Jednak w wyroku z dnia 16 maja 2008 r. SN uznał, że w związku z różnicą między sformułowaniem art. 446 § 2 k.c. i art. 135 k.r.o. uwzględnieniu podlegają wszystkie potrzeby, które zmarły zaspokajał fak-

²¹⁸ A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 176.

²¹⁹ Orzeczenie SN z dnia 27 sierpnia 1956 r., II CR 543/55; W. Czachórski, *op. cit.*, s. 675 i n.; A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 176 i n.; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 121.

²²⁰ M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 189. Tak również, jak się wydaje, A. Śmieja, *op. cit.*, s. 728.

²²¹ A. Szpunar, *Roszczenia z powodu...*, s. 247; *idem*, *Odszkodowanie...*, s. 177; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 125; A. Olejniczak, *op. cit.*; A. Śmieja, *op. cit.*, s. 728.

²²² A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 125.

²²³ A. Cisek, *op. cit.*, s. 800; M. Safjan, *op. cit.*, s. 1296; G. Bieniek, *op. cit.*, s. 482.

²²⁴ G. Karaszewski, *op. cit.*, s. 762. Zob. też: G. Bieniek, *op. cit.*, s. 482.

²²⁵ M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 194.

²²⁶ Wyrok SN z dnia 27 lutego 1975 r., III PR 11/75, LEX nr 14277.

tycznie, niezależnie od tego, czy mieściły się one w granicach usprawiedliwionych potrzeb w rozumieniu art. 135 k.r.o., czy wykraczały poza te granice²²⁷. Sąd Najwyższy znaczenie przepisów kodeksu rodzinnego i opiekuńczego przy stosowaniu art. 446 § 2 zd. 1 k.c. sprowadził do ustalenia podmiotów legitymowanych do wystąpienia z roszczeniem o rentę oraz czasu trwania obowiązku świadczenia renty²²⁸.

Wskazuje się, że w większości przypadków możliwości zarobkowe i majątkowe zmarłego nie dorównują potrzebom poszkodowanego, w związku z czym wysokość renty jest uzależniona od tej pierwszej wartości, jako niższej²²⁹.

Zdaniem Z. Radwańskiego i A. Olejniczaka, renta – zarówno obligatoryjna, jak i fakultatywna – przyznawana jest w wysokości obliczonej stosownie do potrzeb pośrednio poszkodowanego oraz możliwości zarobkowych zmarłego, chyba że świadczenia faktycznie spełniane przez tego ostatniego były wyższe. Autorzy ci argumentują, że w tej ostatniej sytuacji szkoda doznana przez pośrednio poszkodowanego jest wyższa. Sygnalizują jednak, że kwestia ta jest dyskusyjna²³⁰.

W art. 446 § 2 zd. 1 k.c. mowa jest o możliwościach zarobkowych zmarłego – uwzględnieniu podlegają hipotetyczne możliwości zarobkowe zmarłego²³¹. Także na gruncie art. 135 k.r.o. podkreśla się, że ustawodawca położył nacisk na możliwości zobowiązanego, a te mogą być większe od dochodów, które on osiąga²³². Pod uwagę bierze się wszystkie zarobki niezależnie od ich podstawy prawnej, w tym dochody z dorywczych zajęć i nadgodzin²³³, chodzi przy tym o kwoty netto²³⁴. Należy wziąć pod uwagę specyfikę danego fragmentu rynku, prognozowany wzrost zarobków w przyszłości spowodowany podwyżką, zwiększeniem stażu pracy, awansem, zdobywaniem dodatkowych kwalifikacji itp.²³⁵ Zdaniem A. Szpunara, nieuzasadnione jest uwzględnianie czysto hipotetycznej możliwości spadku wysokości za-

²²⁷ Wyrok SN z dnia 16 maja 2008 r., III CSK 386/07. Tak samo: wyrok SN z dnia 10 maja 2012 r., IV CSK 416/11, LEX nr 1212823; wyrok SA w Warszawie z dnia 15 grudnia 2010 r., I ACa 435/10, LEX nr 1120131.

²²⁸ Wyrok SN z dnia 16 maja 2008 r., III CSK 386/07.

²²⁹ S. Garlicki, *Glosa do orzeczenia Sądu Najwyższego – Izby Pracy i Ubezpieczeń Społecznych z dnia 19 maja 1965 r., II PR 170/65*, OSPIKA 1966, z. 10, poz. 213, s. 438; A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 124; wyrok SN z dnia 16 maja 2008 r., III CSK 386/07.

²³⁰ Z. Radwański, A. Olejniczak, *op. cit.*, s. 253.

²³¹ M. Safjan, *op. cit.*, s. 1296; uchwała SN z dnia 16 grudnia 1987 r., III CZP 91/86. Podobnie: A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 178; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 125. Zob. też: orzeczenie SN z dnia 9 stycznia 1959 r., 3 CR 212/58, OSNCK 1960, nr 2, poz. 48.

²³² J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 356. Zob. też: T. Smyczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 701; T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 966.

²³³ Zob. orzeczenie SN z dnia 15 września 1965 r., I PR 307/65, „Nowe Prawo” 1966, nr 4, s. 520. Podobnie: A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 126.

²³⁴ M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 195.

²³⁵ Zob. A. Szpunar, *Roszczenia z powodu...*, s. 247; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 126; M. Safjan, *op. cit.*, s. 1296.

robków²³⁶. Brak jest podstaw do doliczania sum uzyskiwanych w związku z wykonywanym zajęciem z przeznaczeniem na określony cel, np. diet z tytułu wyjazdów służbowych²³⁷, ryczałtu na pokrycie kosztów dojazdów środkami komunikacji miejscowej, czy ryczałtu za noclegi.

W związku ze zjawiskiem niewykazywania rzeczywiście osiągniętych dochodów w pełnej wysokości w orzecznictwie rozważano dopuszczalność uwzględniania dochodów osiągniętych w tzw. szarej strefie przy ocenie możliwości zarobkowych zmarłego. W wyroku z dnia 20 stycznia 2004 r. dotyczącym renty obligatoryjnej SN opowiedział się za uwzględnianiem takich zarobków przy dokonywaniu oceny, o której mowa, wskazując, że o wysokości renty decydują możliwości zarobkowe i majątkowe zmarłego, a nie wysokość opodatkowanych zarobków. Jednocześnie Sąd Najwyższy wskazał, że wyłącznie dokument urzędowy zgodnie z art. 244 § 1 k.p.c.²³⁸ stanowi dowód tego, co zostało w nim urzędowo zaświadczone, a inne dokumenty, takie jak m.in. zeznania podatkowe czy zaświadczenia pracodawcy prywatnego – jako że nie są dokumentami urzędowymi – stanowią dowód równorzędny z dowodem z zeznań świadków²³⁹. Natomiast Sąd Apelacyjny w Białymstoku w wyroku z dnia 18 kwietnia 2002 r. wskazał, że o roszczeniach o rentę z art. 446 § 2 k.c., podobnie jak o odszkodowaniu z art. 446 § 3 k.c., należy rozstrzygać biorąc pod uwagę – oprócz wskazówek zawartych w wymienionych przepisach – podstawowe zasady obowiązującego porządku prawnego, w tym klauzulę zasad współżycia społecznego (art. 5 k.c.). Sąd Apelacyjny uznał, że czerpanie korzyści przez formalnie uprawnionych ze sprzecznego z prawem postępowania osoby zmarłej jest sprzeczne z zasadami współżycia społecznego, w konsekwencji przyjmując, że na wysokość świadczeń nie mogą mieć wpływu dochody uzyskiwane przez zmarłego w tzw. szarej strefie²⁴⁰.

Wysokość renty zgodnie z art. 446 § 2 zd. 1 k.c. determinują także możliwości majątkowe zmarłego. Rozumiane są one jako dochody mające źródło w jego majątku, np. w posiadanych oszczędnościach²⁴¹. Zdaniem A. Szpunara, wyklucza się tu samą substancję majątku, gdyż nie można wymagać, by realizacja obowiązku alimentacyjnego przebiegała kosztem wyzbywania się przez zobowiązanego poszczególnych składników jego majątku, co przekłada się na wysokość renty²⁴². Jak już wspomniano, w li-

²³⁶ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 127.

²³⁷ Tak na gruncie art. 162 § 2 k.z.: wyrok SN z dnia 3 kwietnia 1963 r., 3 CR 357/62, OSNC 1964, nr 3, poz. 57.

²³⁸ Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r., Kodeks postępowania cywilnego, t.j. Dz. U. z 2014 r., poz. 101 z późn. zm.

²³⁹ Wyrok SN z dnia 20 stycznia 2004 r., II CK 360/02.

²⁴⁰ Wyrok SA w Białymstoku z dnia 18 kwietnia 2002 r., I ACa 399/02.

²⁴¹ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 128. Zob. też: wyrok SN z dnia 3 lipca 2008 r., IV CSK 113/08, LEX nr 447669.

²⁴² A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 128.

teraturze z zakresu prawa rodzinnego za dominujące uznaje się stanowisko o ochronie substancji majątku zobowiązanego dającego mu środki utrzymania, a nawet domu mieszkalnego, przy czym postuluje się dostosowanie oceny możliwości majątkowo-zarobkowych zobowiązanego do okoliczności sprawy²⁴³. Przyjmuje się także, że w wyjątkowych okolicznościach, np. gdy zachodzi konieczność ratowania zdrowia dziecka, na rodzicach ciąży obowiązek naruszenia substancji ich majątku w celu zaspokojenia potrzeb dziecka²⁴⁴.

Określając możliwości zarobkowe i majątkowe zmarłego konieczne jest uwzględnianie kwot, jakie zmarły przeznaczał na zaspokojenie własnych potrzeb²⁴⁵.

Przy ustalaniu wysokości renty należy rozważyć wpływ korzyści majątkowych uzyskiwanych przez uprawnionego do renty, które są związane ze śmiercią zmarłego, o którym mowa w art. 446 § 2 k.c. Zgodnie ze stanowiskiem doktryny zaliczeniu podlegają zarówno świadczenia otrzymane z tytułu ubezpieczeń społecznych²⁴⁶, jak i renta rodzinna²⁴⁷. Zdaniem A. Śmiei, renta z art. 446 § 2 k.c. powinna zostać przyznana w takim zakresie, w jakim renta rodzinna z art. 17 ustawy z dnia 30 października 2002 r. o ubezpieczeniu społecznym z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych²⁴⁸, przysługująca w przypadku śmierci poszkodowanego w wyniku wypadku przy pracy, nie rekompensuje utraconych świadczeń alimentacyjnych – nie tylko wówczas, gdy za śmierć osoby zobowiązanej do alimentacji odpowiedzialność ponosi zakład pracy, ale także wtedy, gdy za wypadek przy pracy współodpowiedzialna cywilnoprawnie jest osoba trzecia, choć autor zaznacza, że pogląd ten jest dyskusyjny²⁴⁹.

Zaliczeniu nie podlega natomiast odprawa pośmiertna dla uprawnionych do renty od pracodawcy (art. 93 k.p.²⁵⁰)²⁵¹. Odprawa pośmiertna nie przysługuje, jeżeli pracodawca ubezpieczył pracownika na życie, a odszkodowanie wypłacone przez instytucję ubezpieczeniową jest nie niższe, niż odprawa pośmiertna przysługująca zgodnie z art. 93 § 2

²⁴³ T. Smyczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 703. Zob. też: T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 982 i n.; M. Andrzejewski, *op. cit.*, s. 914.

²⁴⁴ T. Smyczyński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 704.

²⁴⁵ Zob. np. A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 126.

²⁴⁶ W. Czachórski, *op. cit.*, s. 676; A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 128.

²⁴⁷ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 728 i n.; M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 153; M. Kaliński, [w:] A. Olejniczak (red.), *System Prawa Prywatnego*, t. 6, *Prawo zobowiązań – część ogólna*, Warszawa 2009, s. 164; wyrok SN z dnia 20 stycznia 2004 r., II CK 360/02. Zobacz też: Z. Masłowski, *op. cit.*, s. 1115; W. Czachórski, *op. cit.*, s. 676; wyrok SN z dnia 15 listopada 1963 r., II PR 405/63, OSNC 1964, nr 9, poz. 90; wyrok SN z dnia 17 czerwca 1974 r., II CR 261/74, LEX nr 7524; wyrok SN z dnia 20 grudnia 1990 r., II PR 61/90; wyrok SN z dnia 11 września 1998 r., II UKN 195/98.

²⁴⁸ T.j. Dz. U. z 2015 r., poz. 1242 z późn. zm.

²⁴⁹ A. Śmieja, *op. cit.*, s. 729.

²⁵⁰ Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. Kodeks pracy, t.j. Dz. U. z 2014 r., poz. 1502 z późn. zm.; dalej k.p.

²⁵¹ W. Czachórski, *op. cit.*, s. 676; A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 94; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 128; M. Kaliński, *op. cit.*, s. 165. Zob. też: uchwała SN z dnia 5 marca 1969 r., III PZP 65/68, OSNC 1969, nr 11, poz. 196.

i 6 k.p. (art. 93 § 7 k.p.). Zdaniem A. Szpunara, na poczet renty nie zalicza się zasadniczo tych świadczeń, które pracodawca spełnił dobrowolnie lub wykonując obowiązek ustawowy czy umowny²⁵².

Wskazuje się, że świadczenia rodzinne²⁵³ przyznane na pokrycie kosztów utrzymania dziecka powinny być uwzględniane przy określaniu wysokości renty, ponieważ wpływają one na ocenę potrzeb, jakie ma uprawniony w związku z utraceniem świadczeń alimentacyjnych²⁵⁴.

M. Wałachowska ze względu na nieodszkodowawczy charakter świadczeń z pomocy społecznej (autorka wskazuje tu art. 37–41 ustawy o pomocy społecznej) uznaje, że wobec nich nie powinno się stosować zasady *compensatio lucri cum damno*, na którą – zdaniem tej autorki – należy się natomiast powołać w stosunku do pomocy udzielanej rodzinom zastępczym na podstawie ustawy z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej²⁵⁵ (celem tych świadczeń jest częściowe pokrycie kosztów utrzymania dziecka, więc wpływają na zakres potrzeb uprawnionego)²⁵⁶.

Wskazuje się, że nie podlegają zaliczeniu świadczenia z ubezpieczenia osobowego²⁵⁷, w przeciwieństwie do kwot wypłaconych w związku z ubezpieczeniem odpowiedzialności cywilnej²⁵⁸.

Zdaniem M. Wałachowskiej, to, że uprawniony do renty jest spadkobiercą zmarłego nie prowadzi do pozbawienia go prawa do renty ani do obniżenia jej wysokości²⁵⁹. Natomiast według A. Szpunara, nie zalicza się samej wartości majątku spadkowego, ale dochody, jakie uprawnieni uzyskują z majątku spadkowego już tak²⁶⁰.

²⁵² A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 128.

²⁵³ Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych, t.j. Dz. U. z 2015 r., poz. 114 z późn. zm.

²⁵⁴ M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 153. Podobnie: M. Kaliński, *op. cit.*, s. 165.

²⁵⁵ T.j. Dz. U. z 2015 r., poz. 332 z późn. zm.

²⁵⁶ M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 153. Podobnie na gruncie poprzedniego stanu prawnego: M. Kaliński, *op. cit.*, s. 166. Zob. też wyrok SN z dnia 16 grudnia 1986 r., IV CR 442/86, OSNC 1988, nr 4, poz. 49, wydany na podstawie uchylonego już rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 26 stycznia 1979 r., w sprawie rodzin zastępczych (Dz. U. z 1979 r., Nr 4, poz. 19; uchylone z dniem 1 listopada 1993 r.).

²⁵⁷ A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 85; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 62. Autor ten dodaje, że odnosi się to do przypadków, gdy ubezpieczony sam zawarł umowę i opłacał składki, gdyż w sytuacji, w której zobowiązany do naprawienia szkody sam opłacał składki ubezpieczeniowe, konieczność wyważenia interesów uprawnionego do odszkodowania i ponoszącego odpowiedzialność może prowadzić do zaliczenia świadczeń ubezpieczeniowych – *ibidem*, s. 15. Zob. też: M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 153 i n. Zob. jednak: M. Kaliński, *op. cit.*, s. 162 i n.

²⁵⁸ A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 90 i n.; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 14 oraz s. 62 i n.; M. Kaliński, *op. cit.*, s. 162.

²⁵⁹ M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 190. Odnośnie do kwestii terminologicznych zob. jednak: M. Kaliński, *op. cit.*, s. 157.

²⁶⁰ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 129; *idem*, *Odszkodowanie...*, s. 96.

Podkreśla się także, że zaliczeniu nie podlegają dobrowolne świadczenia spełniane przez osoby trzecie²⁶¹.

A. Szpunar wskazuje, że roszczenia odszkodowawcze nie zostają wyłączone z tego powodu, że poszkodowany jest utrzymywany przez osobę trzecią; roszczeń odszkodowawczych nie wyłącza fakt powstania obowiązku alimentacyjnego osób, które do tej pory nie były zobowiązane do alimentacji²⁶². Zdaniem M. Kalińskiego, przy określaniu rozmiaru szkody nie należy brać pod uwagę roszczeń alimentacyjnych (obowiązek odszkodowawczy, wchodząc w miejsce utraconych świadczeń alimentacyjnych, wyprzedza alimentację przez osoby zobowiązane w dalszej kolejności niż zmarły), ale pogląd, że roszczenia odszkodowawczego nie wyłącza faktyczne utrzymywanie poszkodowanego przez osobę trzecią czy świadczenie na jego rzecz usług, nasuwa wątpliwości, gdyż prowadzi do nadkompensacji z naruszeniem zasady restytucji. W konsekwencji autor ten przyjmuje, że jeżeli świadczenia alimentacyjne zaspokajają interes poszkodowanego, trudno uznać, że obowiązek odszkodowawczy się utrzymuje²⁶³.

M. Wałachowska, opowiadając się przeciwko wpływowi pozostawania przez wdowę w konkubinacie na wysokość renty i czas trwania obowiązku jej płacenia, z jednej strony zwraca uwagę na to, że świadczenia przekazywane przez konkubenta mają charakter dobrowolny i nie można do nich zastosować zasady *compensatio lucri cum damno* jako argumentu mającego przemawiać za obniżeniem renty, z drugiej zaś – że na rzecz tego stanowiska przemawiają argumenty pozaprawne, gdyż zajęcie przeciwnego stanowiska „działaloby to na korzyść zobowiązanego do naprawienia szkody tylko dlatego, że uprawniony na nowo ułożył sobie życie”²⁶⁴.

W literaturze rozważano kwestię rozmiaru renty w sytuacji, gdy zmarły utrzymywał wyłącznie uprawnionego do alimentów, choć nie był jedynym krewnym w tym samym stopniu zobowiązanym do alimentacji. Ustawodawca przyznaje osobie, która dostarcza drugiemu środków utrzymania lub wychowania, nie będąc do tego zobowiązaną albo będąc zobowiązaną z tego powodu, że uzyskanie na czas świadczeń alimentacyjnych od osoby zobowiązanej w bliższej lub tej samej kolejności byłoby dla uprawnionego niemożliwe lub połączone z nadmiernymi trudnościami, roszczenie regresowe wobec osoby, która powinna była te świadczenia spełnić (art. 140 § 1 k.r.o.), ulegające przedawnieniu

²⁶¹ A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 94 i n.; M. Kaliński, *op. cit.*, s. 164; M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 154; wyrok SN z dnia 10 grudnia 1962 r., I PR 244/62. W wyroku z dnia 13 października 2005 r., I CK 185/05, SN zaznacza, że nie dotyczy to przypadku, w którym osoba trzecia świadczyła poszkodowanemu po to, by doprowadzić do umorzenia zobowiązania z tytułu odszkodowania – OSNC 2006, nr 7–8, poz. 133.

²⁶² A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 95 i n.; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 82. Zob. też: wyrok SN z dnia 22 listopada 1968 r., I CR 434/68; uchwała SN z dnia 28 maja 1968 r., III CZP 50/68, OSNC 1969, nr 2, poz. 23.

²⁶³ M. Kaliński, *op. cit.*, s. 166 i n.

²⁶⁴ M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 205.

z upływem lat trzech (art. 140 § 2 k.r.o.). A. Szpunar przyjmuje, że należy się wówczas renta odszkodowawcza w pełnej wysokości, a jeśli chodzi o roszczenie regresowe, to na miejsce osoby zmarłej wstępuje podmiot zobowiązany do świadczenia renty²⁶⁵. J. Strzebinczyk podkreśla, że zobowiązany do płacenia renty na podstawie art. 446 § 2 k.c. nie jest osobą, która dostarczała uprawnionemu środków dobrowolnie, bez tytułu prawnego – nie należy więc do pierwszej grupy osób, którym przysługuje roszczenie regresowe²⁶⁶.

Zgodnie z art. 446 § 2 zd. 2 k.c. „takiej samej renty mogą żądać inne osoby bliskie, którym zmarły dobrowolnie i stale dostarczał środków utrzymania, jeżeli z okoliczności wynika, że wymagają tego zasady współżycia społecznego”. W związku z tym wskazuje się, że określając rentę fakultatywną sąd musi się oprzeć na podobnych zasadach²⁶⁷, a także, że powinien wziąć pod uwagę przede wszystkim wysokość świadczeń spełnianych przez zmarłego na rzecz osoby bliskiej²⁶⁸.

Renta może zostać skapitalizowana na podstawie art. 447 zd. 1 k.c., zgodnie z którym „z ważnych powodów sąd może na żądanie poszkodowanego przyznać mu zamiast renty lub jej części odszkodowanie jednorazowe”. Przy określaniu wysokości jednorazowego świadczenia powinno się uwzględniać wysokość należnej renty oraz prawdopodobny okres trwania obowiązku jej wypłacania²⁶⁹. Wskazuje się jednak wady kapitalizacji renty, które z jednej strony stanowi ryzyko nieproduktywnego bądź nieracjonalnego wykorzystania otrzymanej kwoty, a z drugiej strony wiążą się z ryzykiem zmiany stosunków – podkreśla się tu, że dominujący pogląd (który należy podzielić) opowiada się przeciwko możliwości zmiany wysokości jednorazowego odszkodowania na podstawie art. 907 § 2 k.c.²⁷⁰ Zwraca się uwagę na możliwość zmian w stosunkach rodzinnych, w konsekwencji przyjmując, że przyznanie jednorazowego odszkodowania jest zazwyczaj niecelowe²⁷¹.

²⁶⁵ A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 174; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 113. Zob. też: Orzeczenie SN z dnia 7 czerwca 1957 r. (3 CR 1038/56) z głosem J. Gwiadomorskiego, „Nowe Prawo” 1959, nr 5, s. 616 i n.

²⁶⁶ J. Strzebinczyk, *op. cit.*, s. 351.

²⁶⁷ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 124.

²⁶⁸ A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 178; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 126. Zob. też: W. Czachórski, *op. cit.*, s. 675.

²⁶⁹ M. Safjan, *op. cit.*, s. 1307; A. Cisek, *op. cit.*, s. 803.

²⁷⁰ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 133 i n. Przeciwno dopuszczalności zmiany wysokości jednorazowego odszkodowania na podstawie art. 907 § 2 k.c. opowiadają się m.in.: A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 165; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 190; M. Safjan, *op. cit.*, s. 1307; G. Bieniek, *op. cit.*, s. 494; Z. Radwański, J. Panowicz-Lipska, *Zobowiązania – część szczegółowa*, Warszawa 2005, s. 283; Z. Radwański, [w:] J. Panowicz-Lipska (red.), *System Prawa Prywatnego, t. 8, Prawo zobowiązań – część szczegółowa*, Warszawa 2004, s. 601.

²⁷¹ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 134. Kapitalizacji renty nie zalecają również Z. Radwański i A. Olejniczak, *op. cit.*, s. 253.

6. Czas trwania renty

Czas trwania renty należnej poszczególnym kategoriom osób uprawnionych był już częściowo przedmiotem rozważań. Będzie on zależeć od okoliczności konkretnego przypadku. Renta obligatoryjna należy się przez czas prawdopodobnego trwania obowiązku alimentacyjnego (art. 446 § 2 zd. 1 k.c.). Konieczne jest więc rozważenie, do kiedy zmarły byłby prawdopodobnie obciążony obowiązkiem alimentacyjnym, biorąc pod uwagę okoliczności, z którymi przepisy kodeksu rodzinnego i opiekuńczego wiążą ustanie obowiązku alimentacyjnego. Rolę odgrywa tu m.in. prawdopodobna długość życia zmarłego, gdyby nie umarł on wskutek doznanych obrażeń ciała, przesądzająca o najdalszym momencie, do którego może zostać przyznana renta. Obowiązek alimentacyjny – jako ściśle związany z osobą zobowiązanego – gaśnie najpóźniej z jego śmiercią, nie przechodząc na jego spadkobierców (art. 139 k.r.o.). Należy jednak pamiętać, że obowiązek alimentacyjny mógłby wygasnąć z innych przyczyn.

Przyjmuje się, że orzeczenie sądowe przyznające rentę powinno wskazywać jej termin końcowy, jeżeli jest to możliwe w okolicznościach danej sprawy²⁷². Zaznacza się przy tym, że jest to możliwe wyjątkowo²⁷³. Jako przykłady sytuacji, w których nie jest zasadne zasądzenie renty na czas nieoznaczony, wymienia się przypadki, gdy uprawniony do alimentacji był starszy od zobowiązanego (A. Szpunar podaje przykład śmierci dorosłego syna, który utrzymywał swoją starą matkę), ponieważ decyduje wówczas prawdopodobna długość życia uprawnionego²⁷⁴. Zdaniem Z. Masłowskiego, przyznanie renty dożywotniej jest uzasadnione zarówno wówczas, gdy uprawniony do alimentacji był starszy od zobowiązanego ustawowo do alimentowania, jak i wtedy, gdy był nieznacznie od niego młodszy²⁷⁵.

Czas trwania renty fakultatywnej jest uzależniony od prawdopodobnego okresu dobrowolnego i stałego dostarczania przez zmarłego środków utrzymania określonej osobie bliskiej²⁷⁶. A. Szpunar wskazuje się, że decyzja sądu powinna się opierać na podobnych zasadach, jak w przypadku określania czasu trwania renty obligatoryjnej²⁷⁷.

²⁷² A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 131. Zob. też: Z. Masłowski, *op. cit.*, s. 1116.

²⁷³ M. Safjan, *op. cit.*, s. 1296.

²⁷⁴ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 131.

²⁷⁵ Z. Masłowski, *op. cit.*, s. 1116. Podobnie: orzeczenie SN z dnia 7 lutego 1962 r., 2 CR 946/62, OSPIKA 1963, nr 1, poz. 8.

²⁷⁶ A. Szpunar, *Roszczenia z powodu...*, s. 248; *idem*, *Odszkodowanie...*, s. 179; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 132; Z. Radwański, A. Olejniczak, *op. cit.*, s. 253.

²⁷⁷ A. Szpunar, *Roszczenia z powodu...*, s. 248; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 132.

7. Zmiana wysokości lub czasu trwania renty

Zgodnie z art. 907 § 2 k.c., „jeżeli obowiązek płacenia renty wynika z ustawy, każda ze stron może w razie zmiany stosunków żądać zmiany wysokości lub czasu trwania renty, chociażby wysokość renty i czas jej trwania były ustalone w orzeczeniu sądowym lub w umowie”. W razie zmiany stosunków zarówno zobowiązany do płacenia renty z art. 446 § 2 k.c., jak i uprawniony może więc żądać zmiany wysokości lub czasu trwania renty, chociażby wysokość renty i czas jej trwania były ustalone w orzeczeniu sądowym lub w umowie. Wynika to z faktu, iż obowiązek płacenia renty z art. 446 § 2 k.c. ma swoje źródło w ustawie, czego nie zmienia umowne sprecyzowanie przedmiotu renty, wysokości lub czasu jej trwania – taka umowa nie jest bowiem samodzielnym zdarzeniem prawnym tworzącym stosunek prawny, lecz czynnością prawną wykonawczą²⁷⁸. Umową niestanowiącą pierwotnego źródła, z którego wynika zobowiązanie rentowe, a jedynie konkretyzującą obowiązek świadczenia może być zarówno umowa wykonawcza, jak i umowa ugody²⁷⁹.

Zmiana stosunków, o której mowa w art. 907 § 2 k.c., odnosi się do takich faktów, które zgodnie z przepisami prawnymi będącymi źródłem obowiązku świadczeń rentowych odgrywają rolę przy ustalaniu rozmiaru i czasu ich trwania²⁸⁰. Decydujące będą więc kryteria określone w art. 446 § 2 k.c. Nie sposób wymienić przy tym wyczerpująco wszystkich przejawów owej zmiany stosunków. Przyjmuje się, że nowe okoliczności, o których mowa w art. 907 § 2 k.c., powinny wywierać istotny wpływ na sytuację strony, a zmiany o charakterze błahym lub krótkotrwałym nie uzasadniają ingerowania przez sąd w stosunek obligacyjny²⁸¹.

W tym kontekście rozważenia wymaga m.in. ewentualny wpływ ponownego zawarcia małżeństwa przez wdowę albo wdowca na rentę przyznaną im samym w związku ze śmiercią współmałżonka, a także na rentę na rzecz dzieci takiej wdowy albo wdowca, którym została ona przyznana w związku ze śmiercią drugiego rodzica. Podkreśla się, że fakt ponownego zawarcia małżeństwa przez wdowę uprawnioną do renty nie powoduje automatycznego wygaśnięcia prawa do renty²⁸², może natomiast uzasadniać żądanie przez dłużnika zmiany jej wysokości lub czasu trwania, o ile ponowne zawarcie małżeństwa wpłynęło na poprawę sytuacji wdowy (otrzymuje ona

²⁷⁸ Zob. Z. Radwański, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 8, s. 599.

²⁷⁹ *Ibidem*, s. 600 i n.

²⁸⁰ *Ibidem*, s. 602.

²⁸¹ *Ibidem*, s. 608. Zob. też: uchwała SN (7) z dnia 14 kwietnia 1972 r., III PZP 6/72, OSNC 1972, nr 9, poz. 153; wyrok SA w Łodzi z dnia 9 października 2014 r., I ACa 882/14, LEX nr 1544889. Inaczej: wyrok SN z dnia 15 grudnia 2011 r., II PK 80/11, LEX nr 1163328.

²⁸² Uchwała SN z dnia 6 lipca 1968 r., III PZP 26/68, „Nowe Prawo” 1969, nr 4, s. 647; A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 186; *idem*, *Odszkodowanie...*, s. 179.

potrzebne środki od męża)²⁸³. Przyjmuje się przy tym, że uchylenie obowiązku płacenia renty nie zawsze musi oznaczać definitywne wygaśnięcie uprawnień wdowy, ponieważ zmiana okoliczności może spowodować odzyskanie uprawnień wdowy, które będą trwały aż do momentu określonego w pierwszym wyroku²⁸⁴. W kwestii wpływu ponownego zawarcia małżeństwa przez wdowę na rentę przyznaną jej małoletniemu dziecku w glosie do uchwały Sądu Najwyższego z dnia 6 lipca 1968 r. A. Szpunar wyraził pogląd, że w takim przypadku obowiązek świadczeń na rzecz dziecka nadal trwa. Co prawda, dziecko na podstawie art. 144 § 1 k.r.o. „może żądać świadczeń alimentacyjnych od męża swojej matki nie będącego jego ojcem, jeżeli odpowiada to zasadom współżycia społecznego”, ale zdaniem autora jest co najmniej wątpliwe, czy zasady współżycia społecznego przemawiają za odciążeniem w taki sposób zobowiązanego do naprawienia szkody. Autor ten zwrócił także uwagę na zasadę, zgodnie z którą istnienie osób zobowiązanych do alimentowania nie eliminuje roszczenia odszkodowawczego²⁸⁵. W innych publikacjach A. Szpunar wskazał, że decydujące znaczenie należy przypisać temu, czy sytuacja dzieci poprawiła się w wyniku zawarcia kolejnego małżeństwa przez ich ojca²⁸⁶, że powództwo oparte na art. 907 § 2 k.c. będzie uzasadnione wtedy, gdy zawarcie przez ojca ponownego małżeństwa doprowadziło do istotnej poprawy sytuacji życiowej dzieci²⁸⁷.

Do zmiany wysokości lub czasu trwania renty z art. 446 § 2 k.c. nie znajduje zastosowania art. 358¹ § 3 k.c.²⁸⁸ Doktryna słusznie wyklucza ponadto dopuszczalność stosowania art. 357¹ k.c. do zobowiązań pozaumownych²⁸⁹, choć wyrażane jest także stanowisko przeciwne²⁹⁰. Wyłączenie możliwości zastosowania wspomnianych przepi-

²⁸³ Uchwała SN z dnia 6 lipca 1968 r., III PZP 26/68, s. 646 i n.; A. Szpunar, *Glosa do uchwały SN z dnia 06 lipca 1968 r., III PZP 26/68*, „Nowe Prawo” 1969, nr 4, s. 651; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 186 i n.; *idem*, *Odszkodowanie...*, s. 179 i n.; J. Rezler, *Glosa do uchwały SN z dnia 06 lipca 1968 r., III PZP 26/68*, „Nowe Prawo” 1969, nr 4, s. 656 i n.; Z. Radwański, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 8, s. 608; M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 163 i n. (uogólniając ten pogląd do przypadku ponownego zawarcia małżeństwa przez wdowę, jak i wdowca).

²⁸⁴ J. Rezler, *Glosa...*, s. 657 i n.; A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 188.

²⁸⁵ A. Szpunar, *Glosa do uchwały SN z dnia 06 lipca 1968 r., III PZP 26/68*, s. 652. Tak również: M. Wałachowska, *op. cit.*, s. 164 oraz s. 205 i n. Zob. też: uchwała SN z dnia 28 maja 1968 r., III CZP 50/68.

²⁸⁶ A. Szpunar, *Odszkodowanie...*, s. 180.

²⁸⁷ *Idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 190.

²⁸⁸ *Idem*, *Glosa do uchwały Sądu Najwyższego z dnia 28 października 1993 r., (III CZP 142/93)*, „Przeгляд Sądowy” 1995, nr 4, s. 73; *idem*, *Wynagrodzenie...*, s. 185; Z. Radwański, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 8, s. 602 i n.; J. Jezioro, [w:] E. Gniewek (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz*, Warszawa 2008, s. 1417; M. Safjan, *op. cit.*, s. 1297; A. Olejniczak, *op. cit.*; wyrok SN z dnia 12 kwietnia 2000 r. II UKN 494/99, LEX nr 1218596; wyrok SN z dnia 9 stycznia 2009 r., I CNP 94/08, LEX nr 523654. Zob. też: Z. Radwański, J. Panowicz-Lipska, *op. cit.*, s. 282; J. Szachułowicz, [w:] K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks cywilny, t. 2, Komentarz do artykułów 450–1088*, Warszawa 2005, s. 810.

²⁸⁹ Z. Radwański, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 8, s. 602; Z. Radwański, A. Olejniczak, *op. cit.*, s. 294; P. Machnikowski, [w:] E. Gniewek (red.), *Kodeks cywilny, Komentarz*, Warszawa 2008, s. 545.

²⁹⁰ A. Brzozowski, [w:] K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks cywilny, Tom I, Komentarz do artykułów 1-449¹¹*, Warszawa 2005, s. 868; T. Wiśniewski, [w:] G. Bieniek (red.), *Komentarz do kodeksu cywilnego*,

sów oznacza, że istotna zmiana siły nabywczej pieniądza, czy inna nadzwyczajna zmiana stosunków mogą zostać uwzględnione na gruncie art. 907 § 2 k.c. Wskazuje się, że zmiana siły nabywczej pieniądza musi być znaczna – nie jest tak, że każde wahanie uzasadnia powództwo o zmianę wysokości renty²⁹¹.

Zwraca się uwagę na to, że sąd rozpoznający sprawę o zmianę wysokości renty uzupełniającej dla pozostałego przy życiu małżonka nie jest związany sposobem obliczenia renty, zastosowanym w wyroku ją zasądzającym (różnica między połową dochodu małżonków a faktycznymi dochodami tego małżonka), jednak nie może odstępować od ustaleń tego wyroku co do zasady i stopnia odpowiedzialności dłużnika²⁹².

Przyjmuje się możliwość zmiany wysokości renty wyrokiem uwzględniającym powództwo z art. 907 § 2 k.c. także za okres poprzedzający wytoczenie powództwa – od zdarzenia uzasadniającego zmianę²⁹³. W orzecznictwie zastrzega się jednak, że zmiana renty nie może obejmować wcześniejszego okresu, niż trzy lata przed wniesieniem pozwu, gdyż – jak wskazuje SN – nie może ona wykraczać poza termin przedawnienia załączonych świadczeń okresowych²⁹⁴. Ze względu na konieczność ochrony interesu zobowiązanego do płacenia renty Z. Radwański – dopuszczający możliwość wstecznego działania orzeczenia sądowego – zwraca uwagę na to, że sąd zasądzając świadczenia z mocą wsteczną powinien wziąć pod uwagę, czy nie należałoby zastosować art. 5 k.c.²⁹⁵

Księga trzecia, Zobowiązania, tom 1, Warszawa 2006, wyd. 6, s. 38.

²⁹¹ A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 185. Zob. też: wyrok SA w Katowicach z dnia 16 grudnia 2004 r., I ACa 1097/04, LEX nr 151728.

²⁹² Wyrok SN z dnia 27 listopada 1986 r., IV CR 37/86, LEX nr 8793; J. Jezioro, *op. cit.*, s. 1417. Zob. też: A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, s. 191; J. Kurcysz, *Glosa do wyroku z dnia 10 lutego 1968 r. (III PR 510/68)*, „Nowe Prawo” 1969, nr 3, s. 489.

²⁹³ Wyrok SN z dnia 10 lutego 1968 r., II PR 510/68, „Nowe Prawo” 1969, nr 3, s. 481; A. Szpunar, *Wynagrodzenie...*, 191. Możliwość wstecznego działania orzeczenia sądowego przyjmuje także Z. Radwański [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 8, s. 611.

²⁹⁴ Uchwała SN (7) z dnia 14 kwietnia 1972 r., III PZP 6/72; uchwała SN z dnia 3 sierpnia 2011 r., I PK 36/11, LEX nr 1221060; uchwała SN z dnia 6 sierpnia 1991 r., III CZP 66/91, OSP 1992, nr 5, poz. 102; wyrok SN z dnia 7 lutego 2012 r., I PK 105/11, LEX nr 1165836. Zob. szerzej: Z. Radwański, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 8, s. 610 i n.

²⁹⁵ Z. Radwański, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 8, s. 611.